

Rzepka, Jacek

Stasis w hellenistycznych Atenach w latach 322-287

Przegląd Historyczny 88/1, 1-30

1997

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JACEK RZEPKA

Stasis w hellenistycznych Atenach w latach 322-287¹

Pojęcie *stasis* nie jest w tekstach greckich jednoznaczne. Wyraz pochodzi od czasownika ἵστημι i różnie bywał stosowany przez autorów dzieł z zakresu filozofii, retoryki, astronomii i polityki. Również jako termin polityczny jest *stasis* pojęciem wieloznacznym. Może bowiem oznaczać zarówno „ugrupowania” polityczne (zwłaszcza dążące do przewrotu), jak i sam konflikt wewnętrzny, przewrót, a także stan zamętu w *polis*². Wybrałem za przedmiot badania Ateny w latach 322-287, ponieważ ten okres (w dużej mierze pokrywający się z epoką wojen diadochów w całym świecie greckim) w dziejach największej *polis* Grecji właściwej obfitował w liczne przewroty. Ateny, które nie zaznały *stasis* od czasu restauracji demokracji po wojnie peloponeskiej, po klęsce w wojnie lamijskiej stały się areną licznych przewrotów i wielu konfliktów politycznych, które teraz przybierały formę ostrą. Kres pasmu walk wewnętrznych i ciągłych zmian ustrojowych położyło dopiero zwycięskie powstanie przeciwko Demetriosowi Poliorketesowi w roku 287/6³.

Natężenie walk politycznych w Atenach tego okresu skłania do postawienia pytania, jakie były przyczyny i skutki częstego ich występowania. Można się też pokusić o przedstawienie ogólnego obrazu *stasis* oraz zarysowanie pewnych prawidłowości rządzących konfliktem politycznym w Grecji okresu diadochów.

¹ Wszystkie daty w niniejszym artykule dotyczą wydarzeń z okresu przed naszą erą. Niżej wielokrotnie posługuję się skrótami, które mogą okazać się nieznanne czytelnikowi: IG — *Inscriptiones Graecae*; SEG — *Supplementum Epigraphicum Graecum*; Syll. — W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, Leipzig 1915-1924; StV — *Die Staatsverträge des Altertums* t. II; H. Bengtson, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 700 bis 338 v. Chr.* t. III, München 1962; H.H. Schmitt, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr.*, München 1967; FGrHist — F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin — Leyden 1923-1958; ISE — L. Moretti, *Iscrizioni Storiche Ellenistiche* t. I-II, Firenze 1967-1975; POxy — *The Oxyrynchus Papyri*.

² Zob. Liddell-Scott, s.v. στάσις. Rzeczownik *stasis* nie jest jedynym na oznaczenia πόλεμος ἐπιδήμιος; wojnę domową lub zamieszki wewnętrzne oznaczać mogą ταχὴ ἢ ἐπανάστασις. Ten ostatni termin jest najbardziej ścisły, ale i on nie jest całkowicie jednoznaczny; może oznaczać powstanie przeciwko panującemu porządkowi lub wrogowi zewnętrznemu jak też zamach stanu w celu osiągnięcia określonej pozycji.

³ Sytuację w Atenach po 287 roku przedstawia Ch. Habicht, *Athen. Die Geschichte der Stadt in hellenistischer Zeit*, München 1995, s. 130-146, tamże odesłania do starszej literatury.

Wpisano do Dział VIIIb Nr 218
inwentarza

Hans-Joachim G e h r k e, który zajmował się *staseis* w miastach greckich w epoce od wojen perskich do bitwy pod Ipsos, doszedł do przekonania, że w okresie po bitwie pod Cheroneją zmniejszyło się natężenie walk wewnętrznych w polisach greckich, szczególnie znaczący spadek liczby *staseis* miał według niego miejsce w czasach po śmierci Aleksandra Wielkiego⁴. Jeżeli nawet zaobserwowana przez Gehrkego prawidłowość znalazłaby potwierdzenie w dziejach innych miast, to jednak nie dotyczy ona Aten w latach 322-287. W interesującym mnie okresie w Atenach miało miejsce jedenaście pewnych (w latach 322, 318, 317, 312/311, 307, 304/303, 301, 298/297, 296/295, 295/294, 287) przewrotów, prób przewrotu lub innych sytuacji, które można określić mianem *stasis*; ponadto można domniemywać, że miała ona miejsce jeszcze raz (w roku 292/291). Rozumiem tu przez ten termin nie tylko otwartą wojnę domową, ale każdy przejaw walki politycznej wykraczający poza powszechnie i zwyczajowo przyjęte normy.

Wśród przyczyn *staseis* ateńskich w okresie hellenistycznym trudno jest doszukiwać się głębszego konfliktu na tle społeczno-ekonomicznym⁵. Jednakże w Atenach w latach 322-287 dwukrotnie doszło do wprowadzenia censusu majątkowego jako warunku wykonywania praw obywatelskich oraz do likwidacji obciążeń finansowych dla najbogatszych (liturgie); pokazuje to, że w Atenach tego okresu istniały przeciwieństwa społeczne i majątkowe. Potencjalnych przeciwników demokracji należy szukać pośród osób bogatszych; już mówcy IV wieku zarzucali zamożnym obywatelom wrogość wobec demokracji⁶, taki sposób postrzegania stosunku majątnych obywateli do demokracji potwierdza Teofrast ukazujący jako jeden z charakterów (Char. 26) „oligarchę”, wroga demokracji i biedaków; samo włączenie tej postaci do zbioru przedstawiającego typowe postawy ludzkie w Atenach po wojnie lamijskiej potwierdza, że poglądy antydemokratyczne nie należały w Atenach do rzadkości.

Polis grecka nie знаła partii politycznych w dzisiejszym znaczeniu tego pojęcia, nie istniały również większe ugrupowania polityczne o trwałym charakterze⁷. Podstawę poparcia dla polityków stanowiła bliższa i dalsza rodzina oraz osoby powiązane z nimi więzami przyjaźni (*philia*). Często taką grupę określano od imienia przywódcy za pomocą zwrotu *hoi amphi* lub *hoi peri* z imieniem przywódcy w bierniku. W ten sposób określa Diodor przyjaciół Fokiona, a Plutarch grupę współpracowników Demetriosa z Faleronu⁸. W źródłach do historii Aten tego okre-

⁴ H.-J. G e h r k e, *Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, München 1985, s. 259-261.

⁵ A. F u k s, *Patterns and Types of Social-Economic Revolution in Greece from the Fourth to the Second Century B.C.*, „Ancient Society” t. V, 1974, s. 60.

⁶ M.H. H a n s e n, *Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Oxford 1991, s. 115, 125-127.

⁷ T. W a ł e k - C z a r n e c k i, *Les partis politiques dans l'antiquité et dans les temps modernes. Une comparaison*, „Eos” t. XXXII, 1929, s. 199-214 uważa, że partie polityczne o zorganizowanym charakterze istniały jedynie poza normalnym życiem politycznym i były *associations revolutionnaires ayant pour but le renversement violent de l'ordre de choses existant* (jak heterie); podobnie M.H. H a n s e n, op. cit., s. 277-287; zob. też W.R. C o n n o r, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton 1971, s. 6. Podstawowe prace o heteriach to F. S a r t o r i, *Le eterie nella vita politica ateniese del VI e V secolo A.C.*, Roma 1957 i C.P. L o n g o, „Eterie” e gruppi politici nel Atene del IV sec. a.C., Firenze 1971.

⁸ Diod. XVIII 65,4: οἱ περὶ Φωκίωνα, por. XVIII 66,3-4; Plut., Demetr. 9,2: οἱ περὶ τὸν Φωκίωνα. W nieporównanie bogatszych źródłach dotyczących okresu klasycznego takie określenia można spotkać częściej.

su brak pojęcia *stasis* w odniesieniu do „ugrupowań” politycznych (a przynajmniej takie określenie istniejących w Atenach w latach 322-287 grup politycznych nie dotrwało do naszych czasów). Źródła literackie, które posiadamy do dziejów hellenistycznych Aten, wskazują przede wszystkim na rywalizację osobistą polityków jako przyczynę konfliktów. Mogło by się wydawać, że ich autorzy (czerpiący z Hieronima z Kardii Diodor Sycylijski i Plutarch z Cheronei oraz autor kroniki z POxy 2082) nie rozumieli prawdziwego sensu wydarzeń i przyjmowali uproszczoną, personalistyczną ich wizję. Jednakże w przypadku *stasis* o podłożu społecznym należałoby się spodziewać poważnych zmian ustrojowych⁹. W omawianym okresie jedynie w pierwszych latach po wojnie lamijskiej doszło do takich przewrotów, które obaliły obowiązujący ustroj i wprowadziły na jego miejsce całkowicie odmienną formę rządów (w roku 322 i 317 demokrację zastąpiono oligarchią, oczywiście podobnie ważkie w skutkach zmiany ustrojowe pociągnęły za sobą restytucje demokracji w roku 318 i 307).

Do najdalej idących zmian ustrojowych doszło na początku interesującego nas niespokojnego okresu w dziejach Aten, po zakończeniu wojny lamijskiej w roku 322. Do traktatu pokojowego między Macedonią a Atenami włączone zostało postanowienie o ograniczeniu praw obywatelskich do tych, którzy posiadali co najmniej 2000 drachm majątku. Reformę ustroju wprowadzono pod hasłem przywrócenia „opartego na cenzusie majątkowym ustroju przodków”¹⁰. Na ateńskie, nie zaś wymuszone przez Macedonię pochodzenie pomysłu zmiany ustroju politycznego, wskazywać może przedstawienie nowego systemu jako *patrios politeia*, nawiązania do ustroju przodków były w propagandzie politycznej różnych przywódców ateńskich V i VI wieku bardzo częste¹¹. Można zatem przypuszczać, że posłowie ateńscy wykorzystali w roku 322 niekorzystną sytuację zewnętrzną *polis* do wprowadzenia pod ochroną obcego garnizonu pożądanego przez siebie ustroju i zdobycia władzy; trzej obywatele ateńscy wchodzący w skład poselstwa przygotowywającego warunki pokoju: Fokion, Demades i Demetrios z Faleronu należeli w następnych latach do najbardziej wpływowych polityków. Początkowo jedyną zmianą w ustroju *polis* było ograniczenie praw obywatelskich do grona dziewięciu tysięcy Ateńczyków posiadających majątek o wartości 2000 drachm lub większy; dwanaście tysięcy obywateli pozbawiono pełni praw politycznych, przede wszystkim prawa głosu na eklezji i prawa wyboru na urzędy¹². W historiografii nowo-

⁹ W piątej księdze *Polityki* Arystoteles zajmuje się zagadnieniami *stasis* i *metabole politeias* oraz sposobami ochrony poszczególnych ustrojów przed przewrotem. Z rozważań Arystotelesa wynika, że *stasis* i *metabole politeias* idą ze sobą w parze, zastrzega on jednak, że może istnieć *stasis* nie pociągająca za sobą zmian ustrojowych (Pol. V 1301 b 10-26), a także, że zmiana ustroju politycznego może mieć miejsce bez wybuchu *stasis* (Pol. V 1303 a 13-25).

¹⁰ Plut., Phoc. 27, 5: *πάτριος ἀπὸ τιμημάτων πολιτεία*. Ponadto Antypater zażądał od Ateńczyków zawarcia stosunków *philia* i *symmachia*, zgody na wprowadzenie do twierdzy na Muniichii garnizonu macedońskiego, zapłacenia kontrybucji oraz wydania przywódców, którzy w latach 324-323 podzegli do wojny przeciwko Macedonii; Diod. XVIII 18, 4-6; Plut., Phoc. 27, 3-5; H.H. Schmitt, StV III 415.

¹¹ M. Finley, *The Ancestral Constitution*, [w:] *The Use and Abuse of History*, New York 1975, s. 34-40, wskazuje, że twórcy nowego ustroju musieli być dobrze obeznani z historią posługiwania się w dowolny sposób sloganem *patrios politeia* w Atenach w okresie klasycznym i wprowadzili zastrzeżenie majątkowe *patrios apo timematon politeia* w celu zapobieżenia dalszym niekorzystnym dla nich interpretacjom i propagandowym grom słów (s. 40).

¹² Plutarch w *życiu Fokiona* (28, 7) podaje liczby 9000 i 12000; inne liczby (9000 i 22000) podaje Diodor Sycylijski (XVIII 18, 5); inne źródła wskazują na 20000 jako liczbę ogólną obywateli

zycznej ich pozycję porównywano do *atimoi* oraz do rzymskiej *civitas sine suffragio*¹³. Część pozbawionych praw opuściła Attykę przyjmując zaproponowaną im przez Antypatra możliwość osiedlenia się w Tracji¹⁴. Być może do pierwszych reform należała również zmiana w systemie sądownictwa, które należało przystosować do ograniczonej liczby obywateli¹⁵.

Ze zmianami w systemie urzędów Fokion i jego zwolennicy czekali do rozpoczęcia nowego roku kalendarzowego. Mogłoby to świadczyć o dokładnym przygotowaniu reformy, jednak wydaje mi się, że przede wszystkim jest to przejaw swoiście pojmowanego legalizmu. Nowe urzędy wprowadzono na początku roku 321/320. Najważniejszą zmianą było ustanowienie urzędu *anagrapheusa*, który przejął kompetencje sekretarzy prytnii. Wybierany na okres roku *anagrapheus* w latach 321/320-319/318 zajmował w dokumentach attyckich miejsce obok archonta eponima¹⁶. Nowy ustrój, w oczach zwolenników — odnowiony ustrój przodków, przez przeciwników określany był mianem oligarchii (tak w uchwale Zgromadzenia Ludowego ponawiającej nadanie obywatelstwa Eufronowi z Sykionu — IG II² 448, w. 60-62). Fokion był w tym czasie jej niekwestionowanym przywódcą¹⁷.

Pierwsza oligarchia upadła na skutek rywalizacji Kassandra i Polyperchonta o spuściznę po zmarłym Antypatrze. Ponieważ Kassander postarał się o zapewnienie sobie wierności ustanowionych przez ojca oligarchii, Polyperchont starał się zdobyć poparcie demokratów. W tym celu wydał w imieniu królów „edykt wolności”, według którego w miastach greckich miały zostać przywrócone ustroje panujące w nich za czasów Filipa i Aleksandra, a obywatele wygnani po rozpoczęciu wyprawy azjatyckiej Aleksandra mieli uzyskać prawo powrotu do swych ojczyzn. Postanowienia edyktu godziły przede wszystkim w oligarchie sprzymierzone z Kassandrem, a powstałe po wojnie lamijskiej. Edykt Polyperchonta wywołał żywą reakcję w wielu *poleis* Grecji właściwej; również w Atenach obudził nadzieję na uniezależnienie się od Macedonii i podważył pozycję Fokiona¹⁸. Fokion starał się za wszelką cenę ratować oligarchię, w próbach jej ocalenia kilkakrotnie posunął się do zdrady *polis*; przeciwstawił się podjętej przez stratega Derkyllosa próbie pojmania Nikanora (Plut., Phoc. 32, 3-4); sprawując pełne dowództwo nad

Aten w IV wieku; por. FG^rHist 245 F 1 (Ktesikles) = Athen. VI 272c, [Plut.], X orat. 843d. W nauce toczy się dyskusja, która z dwóch podanych w źródłach liczb jest prawidłowa: za wersją Plutarcha, na korzyść której świadczy fragment Ktesiklesa, opowiedział się ostatnio Ch. Habicht, op. cit., s. 55; tamże odesłanie do starszych prac.

¹³ Ch. Habicht, loc. cit.; W.S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, London 1911, s. 22-23.

¹⁴ Plut., Phoc. 28, 7; Diod. XVIII 18, 4. Diodor stwierdza, że wszyscy pozbawieni praw opuścili Attykę; informację tę odrzuca ogół badaczy, por. W.S. Ferguson, op. cit., s. 26-27; P. Cloché, *Les dernières années de l'athénien Phocion (322-318 avant J.-C.)*, „Revue Historique” t. CXLIV, 1923, s. 177; H.-J. Gehrke, *Phokion*, München 1976, s. 93; Ch. Habicht, op. cit., s. 55.

¹⁵ Suda s.v. Δημάδης· οὗτος κατέλυσε τὰ δικαστήρια καὶ τοὺς ῥητορικοὺς ἀγῶνας.

¹⁶ W.S. Ferguson, op. cit., s. 24; S. Dow, *The Athenian Anagrapheus*, HSCP LXVII 1963, s. 38-55. Wprowadzono także inne, mniej istotne zmiany w systemie urzędów, między innymi kompetencje kolegium *astynomoi* przeniesiono na kolegium *agoranomoi*; por. Ch. Habicht, op. cit., s. 55.

¹⁷ Nadzwyczajną pozycję Fokiona w Atenach potwierdza Diodor XVIII 65, 6: ὁ ἐπ' Ἀντιπάτρου τὴν τῶν ὄλων ἀρχὴν ἐσχηκώς; por. Plut., Phoc. 32, 7: στρατηγὸς καὶ ἀρχῶν.

¹⁸ Diod. XVIII 56; por. E. Will, *Histoire Politique du Monde Hellenistique*² 1, Nancy 1979-1982, t. 48 nn., który jednak nie przyznaje edyktowi wielkiego znaczenia.

armią obywatelską w żaden sposób nie przeciwdziałał zajęciu Pireusu przez jego siły stacjonujące na Munichii (Plut., Phoc. 32, 10; Nepos, Phoc. 2,3-4); udał się też do obozu Aleksandra, syna Polyperchonta i starał się skłonić go do zajęcia Pireusu i wprowadzenia tam własnej załogi (Diod. XVIII 65, 4; Plut., Phoc. 32,1). Jego zabiegi okazały się nieskuteczne, przeciwnicy Fokiona wzmocnieni przez przybyłych wraz z Aleksandrem, synem Polyperchonta, wygnańców z Hagnonidesem z Pergase dokonali przewrotu. Wczesną wiosną 318 roku Zgromadzenie Ludowe usunęło część urzędników o poglądach oligarchicznych powołując na ich miejsce demokratów. Usuniętych urzędników postawiono przed sądem. Podobnie jak Fokion w roku 322, również demokraci w roku 318 nie zmienili w trakcie roku obowiązującego systemu urzędów, ale od dziesiątej prytanii roku attyckiego 319/318 *anagrapheus* zajmujący dotąd w inskrypcjach zaszczytne miejsce przed archontem eponimem pojawia się na mniej eksponowanym miejscu dekretów¹⁹. W roku 318/317 doszło już do pełnej restauracji demokracji, jednak niepowodzenia wojenne jej protektora, Polyperchonta, pozwoliły Kassandrowi na rozpoczęcie ofensywy w Attyce; w jej wyniku Ateńczycy zostali zmuszeni do rozpoczęcia rokowań pokojowych. Głównym negocjatorem pokoju był Demetrios z Faleronu, który wykorzystał sytuację do przejęcia władzy w *polis*. Na mocy traktatu zawartego między miastem a Kassandrem Ateny miały stać się jego sojusznikiem, a w twierdzy na Munichii na czas wojny miała pozostać załoga macedońska pod dowództwem nowego *phrurarchy* Dionizjosa²⁰. Suwerenność *polis* została w dosyć znacznym stopniu ograniczona; podobnie jak w 322 roku władza przypadła negocjatorom traktatu pokojowego, bowiem Kassander narzucił Atenom opiekuna w osobie Demetriosza z Faleronu. Pozostaje sprawą otwartą, czy Ateńczycy mieli cokolwiek przy tym wyborze do powiedzenia²¹. Przywrócono ustrój oparty na censusie majątkowym, tym razem do wykonywania praw obywatelskich wystarczał majątek wartości 1000 drachm (Diod. XVIII 74, 3). Funkcja, którą Demetrios z Faleronu otrzymał od Kassandra z pewnością nie mieściła się w systemie urzędów ateńskich. Terminy *epimeletes* (Diod. XVIII 74,3; XX 45,2) i *epistates* (Diod. XX 45,5; Strabo IX 398) nie mogły być oficjalnymi określeniami stanowiska Demetriosza w suwerennych Atenach. Również o wiele lepiej w warunkach attyckich osadzonej termin *prostates*²² oddaje jedynie faktyczną, nie zaś formalną pozycję Falerej-

¹⁹ *Anagrapheus* pojawia się jeszcze w dekrete z ostatniego roku 319/8; „Hesperia” t. X, 1941, s. 268, nr 69.

²⁰ H.H. Schmitt, StV III 421 = Diod. XVIII 74, 3; IG II² 1201.

²¹ Interpretacja zależy od rozumienia zdania Diodora (XVIII 74, 3): καὶ ἡρέθη Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς. Część badaczy uważa, że należy rozumieć to zdanie w ścisłym połączeniu z poprzednim: καταστήσαι δ' ἐπιμελητὴν τῆς πόλεως ἓνα ἄνδρα Ἀθηναίων ὃν ἂν δόξῃ Κασσάνδρῳ jako informację o wyborze dokonany przez króla; patrz: H.-J. Gehrke, *Das Verhältnis von Politik und Philosophie im Wirken des Demetrios von Phaleron*, „Chiron” t. VIII, 1978, s. 175; Ch. Habicht, op. cit., s. 62. Inni uważają, że wyboru dokonało (lub zatwierdziło ów wybór) zgromadzenie ludowe; zob.: A. Heuß, *Stadt und Herrscher des Hellenismus in ihren staats- und völkerrechtlichen Beziehungen*, Leipzig 1937, s. 53; S. Dow, A.H. Travis, *Demetrius of Phaleron and his Lawgiving*, „Hesperia” t. XII, 1943, s. 152. O istnieniu możliwości „kombinowanego” wyboru urzędnika świadczy pochodząca z okresu o kilkadziesiąt lat późniejszego (po wojnie chremonidejskiej) inskrypcja zawierająca dekret honoryfikacyjny uchwalony przez *isoteleis* z Rhamnus; SEG III 122 = ISE 22, w. 7: ἐπεὶ δὴ Ἄπολλόδωρος κτασταθεὶς στρατηγὸς ὑπὸ τε τοῦ βασιλέως Ἀντιγόνου καὶ ὑπὸ τοῦ δήμου χειροτονηθεὶς κτλ.

²² Polyb. XII 13,7 = Demochares fr. 7 (Marasco): προστάτης τῆς πατρίδος.

czyka. Wydaje się, że Demetrios sprawował w Atenach kilka urzędów jednocześnie²³, z pewnością znajdowała się wśród nich strategia²⁴. W roku 309/308 Demetrios był archontem eponimem²⁵, być może przyjął stanowisko *nomothety*²⁶. Na posiadanie przezeń uprawnień prawodawczych, które mogły być związane ze stanowiskiem *nomothety*, wskazuje aktywność Demetriosa w reformowaniu praw ateńskich. Gruntowną reformę ustroju przeprowadził Demetrios w pierwszym pełnym roku swoich rządów w Atenach²⁷. Jego nadzwyczajna pozycja dawała przeciwnikom możliwość nazywania go tyranem.

Najpoważniejszą obok ponownego ograniczenia grona pełnoprawnych obywateli zmianą w ustroju Aten było wprowadzenie do systemu urzędów siedmioosobowego kolegium *nomophylakes*. Kolegium to strzec miało zgodności nowych ustaw z prawami, jego działalność doprowadziła do zmniejszenia aktywności zgromadzenia. Inną ważną reformą Demetriosa było przejęcie przez państwo kosztów choregii; do obsługi agonów powołano urząd *agonothetów*, którzy z ramienia państwa i z państwowej kasy finansowali koszty przedstawień teatralnych (było to z korzyścią dla zamożniejszych obywateli, na których w okresie wcześniejszym spadały koszty liturgii). Demetrios z Faleronu wprowadził też prawa przeciwko zbytowi (ograniczenie przyjęć, ślubów i pogrzebów), kontrolę nad ich przestrzeganiem przekazał kolegium *gynaikonomoi*²⁸.

Wśród badaczy długo panowało przekonanie, że prawodawstwo Demetriosa z Faleronu opierało się na naukach, które Falerejczyk wyniósł z Akademii i Perypatu²⁹, jednak Gehrke wykazał, że Demetrios z Faleronu w swej działalności legislacyjnej mógł opierać się na doświadczeniach historycznych różnych *poleis*³⁰. Obecnie przyjął się w nauce pogląd kompromisowy, wyklucza się zatem na ogół możliwość korzystania przez Demetriosa z dorobku greckiej filozofii politycznej w przypadku rozwiązań szczegółowych przyznając, że całości reformy przyświecała tendencja polityczna oparta na refleksji ustrojowej Perypatu³¹. Interesująca jest ocena reform Demetriosa pochodząca najprawdopodobniej od samego ich twórcy (najpewniej przedstawiona w którymś z jego pism poświęconych rządóm w Atenach), a cytowana przez Strabona. Według tej opinii Demetrios „nie tylko nie obalił, lecz nawet poprawił demokrację”³². Wskazywałoby to, że Demetrios z Faleronu

²³ Tak uważał już K.J. B e l o c h, *Griechische Geschichte* IV² 1, s. 105.

²⁴ Polyajnos informuje, że Demetrios był strategiem w roku 308/307 (Polyaen. IV 7, 6); ponadto wydaje się, że najlepszym uzupełnieniem wiersza jedenastego IG II² 1201 jest zaproponowane przez G. d e S a n c t i s a, *Contributi alla storia ateniese dalla guerra lamiaca alla guerra cremonidea*, Scritti Minori, t. II, Roma 1966, s. 259: στρατηγός. Jeżeli IG II² 2971 dotyczy Demetriosa z Faleronu, nie zaś jego wnuka o tym samym imieniu, to inskrypcja ta poświęcałaby trzykrotnie sprawowanie strategii przez starszego Demetriosa.

²⁵ *Marmor Parium* B 19 (FGrHist 239); Dion. Hal., De Din. 9; Diod. XX 27, 1.

²⁶ Demetrios napisał pracę περί νομοθεσίας poświęconą również swojej działalności; por. Synkellos 521 = Demetrios, Fr. 75 (W e h r l i): Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς ἐγνώριζετο τρίτος νομοθέτης Ἀθήνησιν.

²⁷ *Marmor Parium* B 13 (FGrHist 239).

²⁸ Ch. H a b i c h t, op. cit., s. 64-67.

²⁹ Martini, RE s.v. Demetrios; S. D o w, A.H. T r a v i s, op. cit., *passim*.

³⁰ H.-J. G e h r k e, op. cit., *passim*.

³¹ Por. Ch. H a b i c h t, op. cit., s. 67; tamże dalsze odesłania do nowożytniej historiografii.

³² Strabo IX 398: οὐ μόνον οὐ κατέλυσε τὴν δημοκρατίαν, ἀλλὰ καὶ ἐπηνώρθωσε. δηλοῖ δὲ τὰ ὑπομνήματα ἃ συνέγραφε περὶ τῆς πολιτείας ταύτης ἐκεῖνος.

nie posługiwał się hasłami radykalnie antydemokratycznymi w swej propagandzie politycznej.

W obu przypadkach wprowadzenia do Aten ustroju opartego na cenzusie majątkowym udało się oligarchom uzyskać daleko idącą pomoc z zewnątrz; by przekonać eklezyję wystarczyła oligarchom groźba interwencji macedońskiej w razie niespełnienia żądań wodzów macedońskich (albo raczej w rzeczywistości żądań zaprzyjaźnionych z Macedończykami polityków ateńskich). Obcą pomoc starali się wykorzystywać również demokraci; tak uczynił w roku 318 Hagnonides; tak też uczynili w roku 312 nieznanymi nam bliżej przeciwnicy (prawdopodobnie demokraci) Demetriosa z Faleronu. Wykorzystali oni wojnę Antygona z koalicją diadochów prowadzoną od roku 315 pod hasłem wolności Hellenów. Ateny uczestniczyły w działaniach wojennych u boku Kassandra, mimo to grupa Ateńczyków wysłała w tajemnicy przed Demetriosem z Faleronu list do Antygona. W liście tym prosili go o uwolnienie miasta od zależności od Kassandra. Wydaje się, że spiskowcy ze swej strony musieli obiecać Antygonowi pomoc w decydującym momencie. Opozycjoniści ateńscy nie porzucali na nowianawiazaniu tajnych kontaktów z Antygonem, ale wystąpili również jawnie. Gdy dowodzący wojskami Antygona Polemajos dotarł do Attyki, Ateńczycy zmusili Demetriosa z Faleronu do zawarcia zawieszenia broni i rozpoczęcia rozmów pokojowych. Wszystkie późniejsze działania Ateńczyków zmierzały do zrzucenia przez *polis* zależności od Kassandra. Wysłannicy Aten mieli za zadanie ustalić warunki sojuszu między *polis* a Antygonem. Można się domyślać, że powodzenie próby zmiany protektora przyniosłoby ze sobą także zmianę przywódcy *polis* (nieuchronność upadku Falerejczyka w razie wyrugowania wpływów Kassandra z Aten potwierdzają wydarzenia z roku 307). Wyprawa Polemajosa do Attyki w roku 312/311 zakończyła się odejściem bratanka Antygona do Beocji (Diod. XIX 78, 4)³³.

Mimo zawarcia zawieszenia broni i rozmów między Antygonem a przedstawicielami *polis*, mimo ugięcia się Demetriosa z Faleronu przed żądaniami nastawionych wrogo wobec Kassandra Ateńczyków, Falerejczyk zdołał zachować władzę w Atenach. Przetrwał na stanowisku przywódcy Aten aż do czasu, gdy sytuację strategiczną, dotychczas korzystną dla Antygona Jednookiego (a zatem także dla ateńskich rywali Demetriosa), zmienił rezultat bitwy pod Gazą (312 r.). W bitwie tej Ptolemeusz I pokonał syna Antygona Demetriosa, późniejszego Poliorketesa. Po klęsce Demetriosa zostało zawarte zawieszenie broni; rozpoczęto również rokowania, które doprowadziły do zawarcia pokoju (311 r.). Jego postanowienia zatwierdzały dotychczasowy stan posiadania Ptolemeusza, Lizymacha, Kassandra i Antygona³⁴. W wyniku traktatu pokojowego Ateny powróciły pod opiekę Kassandra (należy jednak pamiętać, że nawet wtedy, gdy Ateńczycy żądali od Demetriosa odstąpienia od sojuszu z Kassandrem i zawarcia pokoju z Antygonem, w twierdzy na Munichii pozostawał garnizon macedoński); Demetrios z Faleronu odzyskał pełnię władzy. Wydarzenia z roku 312/311, jak też spokój w Atenach po zawarciu pokoju między diadochami pokazują, że Ateńczycy opozy-

³³ Przyczyny przerwania przez Polemajosa działań w Attyce i jego odejścia do Beocji nie są znane; R.H. S i m p s o n, *Ptolemaeus' invasion of Greece in 313 B.C.*, „Mnemosyne” 1955, s. 34-37 szukał przyczyn nagłego odstąpienia z Attyki dowódcy, a zarazem bratanka Antygona. Za najprawdopodobniejsze Simpson uważał niezbyt fortunne skrócenie przez Diodora jego źródła, ale nie wykluczył też możliwości przekupienia Polemajosa przez Ateńczyków.

³⁴ H.H. S c h m i t t, StV III 428; Diod. XIX 105, 1-4; OGIS 5 = RC 1; por. E. W i l l, HPMH² I, s. 65.

cyjni wobec rządów Demetriosa z Faleronu liczyli przede wszystkim na obcą pomoc przy ich obalaniu.

Do udanego przewrotu doszło w 307 roku na skutek interwencji z zewnątrz. Tym razem Demetrios Poliorketes zaskoczył zarówno Demetriosa z Faleronu, jak i swych potencjalnych sprzymierzeńców. Demetrios w imieniu ojca zapowiedział Ateńczykom uwolnienie Aten od obcej załogi i przywrócenie dawnej, demokratycznej formy rządów. Proklamacja Demetriosa spowodowała odstąpienie zebranych na nabrzeżu od zamiaru obrony portu; zaczęto wznosić okrzyki na cześć Antygona i jego syna. W tej sytuacji Demetrios z Faleronu i jego współpracownicy postanowili rozpocząć rokowania z Poliorketesem. W wyniku tych rozmów Demetrios z Faleronu i jego towarzysze w zamian za oddanie miasta bez walki uzyskali prawo swobodnego odejścia do pozostających pod władzą Kassandra Teb. W Atenach pozostał jeszcze garnizon Kassandra stacjonujący na wzgórzu Munichii. Poliorketes rozpoczął oblężenie twierdzy, po czym wyruszył do Megary, którą łatwo opanował. Po powrocie Demetrios zdobył także Munichię (Diod. XX 45, 2-7; Plut., Demetr. 8-10).

Obaleniu panowania Demetriosa z Faleronu w Atenach towarzyszyły istotne zmiany w sposobie funkcjonowania *polis*; po dziesięcioletniej przerwie powróciła do dawnej aktywności eklezja³⁵. Wnioskodawcą znacznej części uchwał Zgromadzenia Ludowego pochodzących z okresu po roku 307 był Stratokles, syn Euthydemos z Diomei; wśród wielu innych dekretów przeprowadził na eklezji uchwałę ku czci Likurga, syna Likofrona z Butadaj³⁶. Wydanie tego dekretu wskazuje na to, że przywódcy nowej demokracji po roku 307 odwoływali się do ustroju sprzed wojny lamijskiej, który uważano za *patrios politeia*³⁷. Odwoływaniu się do demokracji sprzed wojny lamijskiej towarzyszyło potępienie dziesięciolecia rządów Demetriosa z Faleronu; rok rządów Demetriosa jako archonta nazywano „rokiem bezprawia”³⁸.

Zmiany ustrojowe w roku 307 są ostatnimi tak radykalnymi reformami ustroju w Atenach wczesnego okresu hellenistycznego. Skutkiem kolejnych *staseis* były reformy o mniejszej wadze, ponieważ konflikty wewnętrzne w następnych latach toczyły się przede wszystkim między politykami odwołującymi się do haseł demokratycznych. Uderzające jest, że do pierwszego rozłamu wewnątrz nowej demokracji ateńskiej doszło dopiero po zakończeniu czteroletniej wojny z Kassandrem w roku 304/302 (zwycięstwo Kassandra oznaczałoby powrót oligarchów). Konflikt między czołowymi przedstawicielami demokracji po 307 roku, Stratoklesem a Democharesem dotyczył przede wszystkim polityki zagranicznej i ujawnił się z całą siłą w wyniku afery Kleomedonta, początkowo nie zapowiadającej tak poważnych

³⁵ W okresie po obaleniu Falerejczyka aktywność zgromadzenia wzrosła; w związku z powołaniem na cześć Antygona i Demetriosa nowych *fyl* radę powiększono do sześciuset *bouleutów*; zob. Ch. H a b i c h t, op. cit., s. 79-80.

³⁶ IG II² 457; [Plut.], mor. 852, Vitae X orat, Leges (wersja uchwały, która zachowała się na kamieniu jest krótsza).

³⁷ Oporający się zapewne na źródle ateńskim Plutarch pisze o przywróceniu *patrios politeia* (Plut., Demetr. 8, 7) i demokracji po piętnastoletniej przerwie (Plut., Demetr. 10,2). Podobnie Diod. XX 46, 3.

³⁸ Diog. Laert. V 77. Może to oznaczać rodzaj *damnatio memoriae* polegającej na wymłotkowaniu imienia Demetriosa z oficjalnej listy archontów i zastąpienia tego imienia napisem „rok anomii”, zapewne także imię Demetriosa usunięto z preskryptów pochodzących z roku urzędowania inskrypcji ateńskich. W tym samym miejscu Diogenes Laertios donosi, że po obaleniu Demetriosa Ateńczycy zniszczyli większość jego posągów.

konsekwencji. Według Plutarcha początkiem całej sprawy było skazanie Kleomedonta, stronnika Demetriosa Poliorketesa na karę grzywny w wysokości pięćdziesięciu talentów. Skazany za pośrednictwem swego syna Kleajneteta zwrócił się z prośbą o wstawiennictwo do króla (w roku 306 Antygon i Demetrios Poliorketes przyjęli tytuły królewskie). Władca spełnił prośbę i Kleomedont wrócił od niego z listem, w którym syn Antygona domagał się od Ateńczyków zmiany wyroku. Lud ateński podporządkował się życzeniu Demetriosa, ale oburzenie na tak daleko posuniętą ingerencję w sprawy *polis* sprawiło, że zwolennikom niezależności Aten udało się przeprowadzić uchwałę zakazującą obywatelom ateńskim sprowadzania listów od Demetriosa do zgromadzenia. Zwycięstwo zwolenników całkowitej samodzielności było krótkotrwałe; Demetrios zażądał odwołania dyskryminującej go uchwały. Być może za tym żądaniem stały jakieś groźby ze strony Poliorketesa, ponieważ przerażeni Ateńczycy odwołali swe postanowienie, następnie wnioskodawców skazali na śmierć, a popierających wnioski na eklezji ukarali wygnaniem (Plut., Demetr. 24, 6-8). Na wygnaniu znalazł się między innymi Demochares z Leukonoe³⁹. W roku 304/303 Stratokles z Diomei stał się niekwestionowanym przywódcą *polis* ateńskiej; być może przy tej okazji doszło do zmian w systemie urzędów finansowych Aten. W roku 303/302 rozpoczyna się bowiem kilkuletni okres zamieszania w administracji *polis*⁴⁰.

Pozycja Stratoklesa była ściśle związana z powodzeniem Demetriosa Poliorketes; klęska Antygona i Demetriosa pod Ipsos (latem 301) przyniosła również upadek rządów Stratoklesa (choć jeszcze wczesną jesienią 301/300 w Atenach zgromadzenie podjęło uchwałę na jego wniosek — IG II² 640) i zerwanie związków *polis* z Demetriosem Poliorketesem (starano się jednak nie urazić władcy)⁴¹. Okoliczności upadku Stratoklesa nie są w ogóle znane, natomiast okres, który potem nastąpił, należy do najgorzej przedstawionych w naszych źródłach. Wiadomo jednak, że po zerwaniu z Poliorketesem w 301 roku przeprowadzona została radykalna reforma systemu administracji finansowej *polis*; rozmaici urzędnicy, którzy dotychczas odpowiedzialni byli za dostarczanie funduszy na publikację uchwał rady i ludu (*tamias tou demou, tamias ton stratiotikon, ho epi tei dioikesei*), zostali zastąpieni przez *eksetastes* i *trityarchów*. Zarówno jednak utrzymanie cyklu rotacji urzędów według fyl, jak i to, że późniejszy przywódca Aten, Lachares, określany był jako *prostates tou demou*, wskazują na demokratyczny charakter ustroju Aten po 301 roku⁴². Powszechny w nauce jest pogląd, że zmiany ustrojowe wprowadzono natychmiast po obaleniu Stratoklesa, jeszcze w roku attyckim 301/300⁴³. Jednak najwcześniejsza uchwała o pewnym datowaniu, w której to *eksetastes* i *trityarchoi* zostali zobowiązani do pokrycia kosztów jej publikacji,

³⁹ Plut., Demetr. 24, 9-12; wygnanie Democharesa było konsekwencją jego wystąpienia przeciwko Poliorketesowi; Demochares żywił głęboką niechęć wobec Demetriosa, co wynika z zachowanych fragmentów jego dzieł (zob. Demochares fr. 9 (Marasco)).

⁴⁰ A.S. H e n r y, *Athenian Financial Officials After 303 B.C.*, „Chiron” t. XIV, 1984, s. 51-63.

⁴¹ Zob. Ch. H a b i c h t, op. cit., s. 88-89.

⁴² Na panowanie w Atenach po 301 roku ustroju demokratycznego wskazuje data powrotu oligarchów wygnanych po 307 roku, wrócili oni dopiero w roku 292. Por. W.S. F e r g u s o n, op. cit., s. 135-136; T.L. S h e a r, *Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B.C.*, Princeton 1978, s. 52; Ch. H a b i c h t, *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens im 3. Jahrhundert v. Chr.*, München 1979, s. 26; A.S. H e n r y, op. cit., s. 63-64 uważał okres po 301 roku za *a period of military oligarchy at Athens*.

⁴³ Zob. A.S. H e n r y, op. cit., s. 63-68, 91; tamże odesłanie do starszej literatury.

pochodzi dopiero z roku 299/298 (dekret honoryfikacyjny ku czci Posejdiptosa z Kothokidaj — IG II² 641, w. 29-32). Istnienie urzędu *eksetastes*a w roku 299/298 potwierdza także inskrypcja zawierająca pochodzącą z następnego roku uchwałę honoryfikacyjną ku czci *eksetastes*a Kefizodota, syna Euarchidesa z Acharnaj (IG II² 1270); brak jednak jakichkolwiek danych świadczących o istnieniu tego urzędu w roku 301/300. Prawdopodobnym poświadczeniem istnienia nowych urzędów w roku 300/299 jest uchwała ku czci Aristolaosa i Sostratos, jeżeli przyjmując sposób jej uzupełnienia przez M. W a l b a n k a⁴⁴. Wydaje się, że można postawić hipotezę, iż po obaleniu Stratoklesa w roku 301/300, podobnie jak w roku 322 i 318, ze zmianami w systemie urzędów czekano do nowego roku kalendarzowego (300/299). Obok pewnych przykładów owego „pozornego legalizmu” (*Scheinlegalität*) można postawić kilka bardzo prawdopodobnych przypadków wprowadzenia zmian ustrojowych od nowego roku kalendarzowego; oto bowiem legislacja Demetriosa z Faleronu miała miejsce w pierwszym pełnym roku jego rządów, po obaleniu Falerejczyka (w końcu roku 308/307) w roku 307/306 działają już demokratyczne urzędy. Także po *stasis* między Stratoklesem a Democharesem w roku 304/303 można zaobserwować od roku 303/302 niewielkie zmiany w systemie urzędów. Sprawą trwania urzędów *eksetastes*a i *trityarchów* po upadku Lacharesa zajmę się niżej.

Okoliczności, w jakich zdobył i sprawował władzę Lachares, należą do najbardziej typowych dla *staseis* w dziejach Grecji, ale też do najbardziej spornych momentów w historii *polis* ateńskiej⁴⁵. Przez długi czas jedynymi informacjami na temat Lacharesa były krótkie wzmianki Plutarcha i Pauzanasza; cenniejsze były dokumenty epigraficzne, ale wszystkie te źródła mogły zostać lepiej zrozumiane dopiero po odkryciu nowych tekstów papirusowych z Oksyrynchos. Periocha do „Imbrioi” Menandra przynosi informację, że poeta napisał tę sztukę za archontatu Nikoklesa, następnie zaś dał ją do opracowania scenicznego na Dionizje. Komedia nie została wystawiona „z powodu tyрана Lacharesa”, dopiero później zaprezentował ją publicznie Kallippos z Aten (POxy 1235). Archontat Nikoklesa datowany jest na rok 302/301, zatem na okres przed klęską Antygona i Demetriosa pod Ipsos. Ponieważ wiadomo, że Lachares został tyranem dopiero po tej bitwie, Ulrich v o n W i l a m o w i t z - M o e l l e n d o r f f zaproponował koniekturę imienia archonta, na okres urzędowania którego datowane było powstanie sztuki; imię Nikokles zastąpił imieniem Nikiasz (archont roku 296/295). Zmiana ta nie została jednak powszechnie zaakceptowana w nauce⁴⁶.

⁴⁴ M. W a l b a n k, ZPE LXIX, 1987, s. 261-265; SEG XXXVII 90.

⁴⁵ Powodem takiego stanu rzeczy jest niedostateczna baza źródłowa. Dopiero dwudziestowieczne odkrycia papirologiczne i epigraficzne rozjaśniły nieco sytuację; szczególne znaczenie dla zbadania kariery Lacharesa mają dwa papirusy z Oksyrynchos: opublikowana w X tomie POxy *periocha* do *Imbrioi* Menandra (POxy 1235) oraz wydane w XVII tomie tegoż wydawnictwa fragmenty kroniki dotyczące wydarzeń z początku III wieku (POxy 2082 = FGrHist 257a). Najwięcej informacji przynoszą fragmenty kroniki z Oksyrynchos. Autor kroniki poświęcił wiele uwagi dziejom Aten; przedstawione w porządku chronologicznym wydarzenia datował według olimpiad. Wydawcy odnalezionych fragmentów: A.S. H u n t, który dokonał *editio princeps* w POxy i F. J a c o b y, który wydał kronikę w FGrHist, sugerowali, że autorem tego tekstu może być żyjący w II wieku n.e. Flegon z Tralles; z kolei G. d e S a n c t i s autorstwo kroniki z Oksyrynchos przypisywał Eratostenesowi (A.S. H u n t, komentarz do POxy 2082; F. J a c o b y, komentarz do FGrHist 257a; G. d e S a n c t i s, *Lacare*, RFIC 1927, cytując za reedycją tego artykułu w *Scritti Minori* t. II, Roma 1966, s. 349-361).

⁴⁶ U. v o n W i l a m o w i t z - M o e l l e n d o r f f, „Neue Jahrbücher für classische Philologie”. t. XXXIII, 1914, s. 245; por. Ch. H a b i c h t, *Athen*, s. 90.

Znacznie więcej informacji przynoszą fragmenty kroniki z Oksyrynchos. Wynika z niej, że wojna domowa, w wyniku której Lachares przejął władzę, miała miejsce przed śmiercią Kassandra. Zgon tego ostatniego datowany jest na rok 298/297⁴⁷. Według Pauzanasza (I 25,7) Lachares, dotychczasowy przywódca ludu, sięgnął po władzę za namową Kassandra. Należy więc datować początki jego tyranii na czas przed śmiercią Macedończyka. Źródła epigraficzne pochodzące z lat 300/299-295/294 wskazują na trwanie ustroju ateńskiego w niezmienionej formie; z jednej strony utrudnia to ustalenie daty wybuchu *stasis*, z drugiej strony pozwala stwierdzić, że *stasis*, w wyniku której Lachares zdobył władzę w Atenach, nie była przejawem konfliktu społecznego czy ustrojowego ani rywalizacji pomiędzy demokratami a oligarchami.

Wojna domowa opisana w tekście z Oksyrynchos była przede wszystkim walką pomiędzy politykami, którzy w tym czasie (to jest po zerwaniu z Demetriosem Poliorketesem i odsunięciu od władzy Stratoklesa) byli najpopularniejszymi ludźmi w *polis*. Zarówno Charias, jak i Lachares byli w okresie bezpośrednio poprzedzającym wybuch walk strategami (FGrHist 257a Fr. 1). Pauzanasz odpowiedzialnością za wybuch *stasis* obarczył Lacharesa, który miał działać z poduszczenia Kassandra (I 25, 7); informacja Plutarcha (Demetr. 33, 1), że Lachares ustanowił się tyranem w wyniku *stasis* w Atenach, odnosi się do późniejszych wydarzeń. Jedyńm źródłem odnoszącym się bezpośrednio do *stasis* między Chariasem i jego stronnikami: Amejniasem, Lizandrem oraz Pejthiasem a Lacharesem jest zatem kronika z Oksyrynchos. Z jej treści wynika, że inicjatywa rozpoczęcia działań zbrojnych należała do Chariasa. Wskazywać na to może konstrukcja Χαρίας μὲν... Λαχάρης δέ (działania Lacharesa przedstawione są jako skutek wystąpienia Chariasa) oraz przedstawienie powodów, dla których Charias sięgnął po oręż. Autor kroniki tłumaczy wystąpienie Chariasa jego niepowodzeniami w zapewnieniu żywności ludowi ateńskiemu oraz porażką w wyprawie wojennej (FGrHist 257a Fr. 1). Niestety, nie wiadomo o jaką wyprawę wojenną chodziło. Posiadamy jednak inskrypcję zawierającą dekret honoryfikacyjny dla Amejniasa, ówczesnego stratega, jego dwóch kolegów, których imiona nie zachowały się, oraz żołnierzy i załóg okrętowych. Uczczono ich w związku z wyprawą ἐν Τορνεα[ι], miejsca skądinąd nieznanego⁴⁸. Ze względu na osobę Amejniasa dekret ten łączy się ze *stasis*, którą Lachares wykorzystał do zdobycia władzy, Amejnias był bowiem jednym z czterech skazanych na śmierć przeciwników Lacharesa (FGrHist 257a Fr. 2). Ponieważ w inskrypcji wzmiankowani są *eksetastes* i *trittyarchoi*, nie może być ona wcześniejsza niż rok 301/300 (a najpewniej 300/299). Dla Benjamin D. Meritta, który wybuch *stasis* umiejscawiał w roku 300, identyfikacja obu wypraw wojennych, tej z inskrypcji i tej opisanej w kronice, wydawała się oczywista⁴⁹, inaczej w ciągu krótkiego okresu musiałyby umieścić dwie kampanie wojenne. Utożsamienie obu wypraw wydaje się jednak niesłuszne, ponieważ przyczyną uczczenia stratega powinna być raczej udana wyprawa, właśnie zaś niepowodzenia wojenne były przyczyną wystąpienia Chariasa, i zapewne razem z nim Amejniasa. Jest oczywiste, że Charias i Amejnias w okresie po zerwaniu z Demetriosem Poliorketesem należeli do osób kierujących polityką Aten; Amejnias w czasie *stasis* był prawdopodobnie członkiem kolegium strategów, a Charias sprawujący urząd

⁴⁷ FGrHist 257a Fr. 3; śmierć Kassandra — por. E. Will, CAH VII 1, s. 104.

⁴⁸ B.D. Meritt, „Hesperia” t. XI, 1942, s. 278 = SEG XXIX 92.

⁴⁹ Tamże.

stratega *epi ta hopla* musiał być uważany za przywódcę ludu, skoro to na nim ciążyła odpowiedzialność za zapewnienie żywności Ateńczykom. Zapewne niepowodzenia bardzo zaszkodziły popularności Chariasa w Atenach; spadek poparcia dla Chariasa starał się wykorzystać Lachares i atakował dotychczasowego przywódcę ludu. Stając do rywalizacji z Chariasem, Lachares nie był oczywiście człowiekiem nowym w ateńskiej elicie władzy, był bowiem w tym czasie strategiem *epi tous ksenous* (FGrHist 257a Fr. 1).

Atakowany za swoje niepowodzenia Charias obsadził podległymi sobie żołnierzami Akropolis i twierdzą na Muzejonie, Lachares w walce z nim posłużył się najemnikami, których był dowódcą, udało mu się zamknąć przeciwników w obu twierdzach, następnie opanować je. Zdobywszy Muzejon wygnał pozostawioną tam przez Chariasa załogę oraz żołnierzy z Pireusu. Następnie wszedł w układy z obłożonymi na Akropolu. Większość załogi Akropolu została na mocy traktatu puszczona wolno (wskazuje na to przymiotnik *ὑπόσπονδος*). Wydaje się, że umowa nie dotyczyła przywódców *stasis*, którzy próbowali ucieczki do świątyni Ateny. Autor kroniki wymienia ich z imienia; byli to Charias, Pejthias, Lizander, syn Kallifonta i Amejnias. Azyl świątynny nie został uszanowany, wszyscy czterej przywódcy zostali skazani na śmierć przez Zgromadzenie Ludowe (FGrHist 257a Fr. 2). Zastosowano przy tym prawdopodobnie procedurę odpowiedzialności zbiorowej i skazano ich na śmierć w jednym głosowaniu. Słusznym bowiem wydaje się uzupełnienie Gaetano de Sanctis, który proponowane przez wydawcę papirusu A. S. Hunt a [τῆ] ψήφωι zastąpił przez o wiele więcej znaczące [μῖα] ψήφωι⁵⁰. Do wydania zbiorowego wyroku śmierci przez eklezję doszło wcześniej w Atenach przynajmniej dwukrotnie, w 406 roku w sprawie arginuskiej i w roku 318 podczas sądu nad Fokionem i jego towarzyszami. Do skazania Chariasa i jego sojuszników posłużono się zapewne procedurą *eisangelia* (*eis ton demon*), która w okresie klasycznym była najbardziej rozpowszechnionym rodzajem postępowania przeciwko strategom⁵¹.

Wkrótce po opanowaniu przez Lacharesa sytuacji w Atenach nastąpiła secesja Pireusu. Dokonali jej „żołnierze z Pireusu” (już wcześniej przez niego pokonani) i, być może, załoga Muzejonu (FGrHist 257a.2). Secesja Pireusu trwała aż do czasu zdobycia Aten przez Demetriosia Poliorketesą⁵².

Tradycyjnie w historiografii przyjmuje się za początek rządów Lacharesa rok 300⁵³. Istnieje jednak kilka powodów, dla których tak wczesne datowanie *stasis* jest trudne do zaakceptowania. Ponieważ według kroniki z Oksyrynchos *stasis* wybuchła na skutek ciężkich problemów aprowizacyjnych *polis* (strateg *epi ta hopla* Charias nie był w stanie wyżywić ludu), istotną wskazówką byłaby informacja o głodzie bądź klęsce nieurodzaju w Atenach lat dziewięćdziesiątych III wieku. Chrystian Habicht i Michael J. Osborne przeprowadzili analizę inskrypcji

⁵⁰ G. De Sanctis, *Lacare*, s. 358. W podobny sposób określił Ksenofont sposób, w jaki skazano strategów dowodzących pod Arginuzami; Xenoph., *Hell.* I 7,34: *μῖα ψήφωι ἅπαντας κρίνειν*.

⁵¹ M.H. Hansen, *Eisangelia: The Sovereignty of the People's Court in Athens in Fourth Century B.C. and the Impeachment of the Generals and Politicians*, Odense 1975, s. 58, 60-62.

⁵² Polyae. IV 7,5; IG II² 646, w. 24-25; w inskrypcji jest mowa o powrocie demokracji do *asty* i zjednoczeniu *polis*. H.-J. Gehrke, *Stasis*, s. 224-228 stwierdził, że secesja części terytorium, a zwłaszcza portu była zjawiskiem częstym podczas analizowanych przezeń *staseis*.

⁵³ W.S. Ferguson, *Lachares and Demetrius Poliorketes*, „*Classical Philology*” t. XXIV, 1929, s. 14; Ch. Habicht, *Athen*, s. 90-92.

attyckich z przełomu IV i III wieku, aby sprawdzić, kiedy w latach 301-298/297 mogły mieć miejsce niedobory żywnościowe mogące być przyczyną wojny domowej⁵⁴. Rok 300/299 został wyeliminowany jako możliwa data wybuchu *stasis* na podstawie pewnej inskrypcji z Akropolis, w której *hippeis* ateńscy uczcili skarbników Ateny urzędujących w roku 300/299. Wydaje się mało prawdopodobne, aby Akropolis mogła być w tym czasie miejscem konfliktu, skoro można było dokonywać tam zwyczajowych czynności honoryfikacyjnych⁵⁵. Habicht oparł się ponadto na sześciu dekretach *thiasoi* znalezionych w Pireusie, pochodzących z lat 302/301, 301/300, 300/299, 298/297. Były to rutynowe uchwały honoryfikacyjne, ale ich istnienie raczej wyklucza możliwość secesji Pireusu przed rokiem 298/297⁵⁶. Wiadomo też skądinąd, że rok archonta Euktemona (299/298) był rokiem obfitości zboża i dobrobytu. Mówią o tym inskrypcje ku czci Euktemona i współarchontów znalezione na bazie posągu Eueterii (bogini dobrobytu)⁵⁷. Prawdopodobnie do powodzenia Aten w roku Euktemona przyczynił się dar otrzymany przez Ateńczyków od króla Lizymacha dzięki wstawiennictwu poety komicznego Filippidesa; było to dziesięć tysięcy medymnów pszenicy, które sprowadzono do Aten właśnie w roku 299/298 (IG II² 657). Ponieważ w latach 301-299/298 trudno umiejscowić i przyczyny i skutki *stasis* (głód, secesja Pireusu), jedynym możliwym terminem jej wybuchu pozostaje rok śmierci Kassandra (298/297). Przeciwno wysokiej chronologii początków tyranii Lacharesa świadczą również odmienność wypraw wojennych: tej ἐν Τορνεα[ι] (z SEG XXIX 92) i tej, w wyniku której doszło do wystąpienia Chariasa (z FGrHist 257a Fr. 1). Ponadto, jeśliby przyjąć rok 300 za datę wybuchu *stasis*, to od września 301 roku (IG II² 640 — ostatni dekret Stratoklesa) do końca roku 300 pozostałoby zbyt mało czasu na wydarzenia opisane w kronice z Oksyrynchos bądź wynikające z jej treści: zdobycie przywództwa ludu przez Chariasa, nieudana wyprawa wojenna, która nastąpiła po wcześniejszej zakończonej powodzeniem, klęska głodu w Atenach. Należy przypomnieć w tym miejscu, że uchwała honoryfikacyjna wydana w związku z wyprawą ἐν Τορνεα[ι] nie może być wcześniejsza niż rok 300/299, czyli najbardziej prawdopodobna data wprowadzenia urzędów *eksetastes* i *trityarchoi*.

Zwycięstwo Lacharesa nad Chariasem nie zapewniło mu spokojnego i bezkonfliktowego przywództwa w *polis*. Pireus został oderwany od *asty*, podjęta przez Lacharesa próba odzyskania panowania nad portem zakończyła się niepowodzeniem (FGrHist. 257a Fr. 2-3). Również w samych Atenach doszło do nieudanego wystąpienia przeciwko Lacharesowi. Informuje o tym Pauzaniasz (I 29, 10), który pośród grobów na Keramejku widział miejsce zapewne opatrzone stosowną inskrypcją, w którym leżeli ἄνδρες, οἷς ἀγαθοῖς οὖσιν οὐκ ἐπηκολούθησε τύχη χρηστή, τοῖς μὲν ἐπιθεμένοις τυραννοῦντι Λαχάρει, κτλ. Tekst nie jest jednoznaczny i trudno rozstrzygnąć, czy należy słowa Pauzaniausza rozumieć jako informację o próbie zamachu terrorystycznego na Lacharesa, czy też o nieudanym powstaniu zbrojnym. Za pierwszym rozumieniem świadczyłoby znaczenie słowa ἐπιτίθεται, za drugim — możliwość zestawienia informacji Pauzaniausza z relacją

⁵⁴ Ch. Habicht, *Untersuchungen*, s. 18-19 (obecnie Ch. Habicht pod wpływem krytyki H. Heinena (GGA 1981) zarzucił niską chronologię początków kariery Lacharesa; por. poprzedni przypis); M.J. Osborne, *Naturalization in Athens* t. II, Brussel 1981-1983, s. 148, przyp. 641.

⁵⁵ IG II² 1264; por. Ch. Habicht, *Untersuchungen*, s. 18.

⁵⁶ IG II² 1261; 1262; 1271; por. Ch. Habicht, *Untersuchungen*, s. 18-19.

⁵⁷ A.E. Raubitschek, „Hesperia” t. XXXV, 1966, s. 242; Ch. Habicht, *Untersuchungen*, s. 19; M.J. Osborne, op. cit., s. 148.

Plutarcha, który podaje, że Demetrios wyruszył do Attyki na wieść o *stasis*, w wyniku której Lachares ustanowił się tyranem. Informacja przekazana przez Plutarcha nie dotyczy wydarzeń z roku 298/297, ale konfliktu znacznie późniejszego, ponieważ w niedługi czas po tej pierwszej, nieudanej wyprawie, nastąpił kolejny, tym razem skuteczny atak Demetriosa na Ateny (Plut., Demetr. 33-34).

Po raz kolejny zatem pojawia się informacja o tym, że Lachares ustanowił się tyranem. Poszczególne autorzy antyczni nie zgadzają się co do tego, od jakich wydarzeń można nazwać władzę Lacharesa tyrańską⁵⁸. Myślę, że niezgodność ta wynika z tego, że Lachares nigdy oficjalnie nie naruszył ustroju *polis* i nie wprowadził żadnych zmian w systemie urzędów⁵⁹. Chociaż opierał swoją władzę na wierności najemników (aby ich opłacać odzierał ze złota posąg Ateny⁶⁰), starał się uchodzić za przywódcę ludu — *prostates tou demou*⁶¹.

Powstaje zatem pytanie, co oznaczają informacje Plutarcha (z żywotu Demetriosa) o objęciu władzy tyrańskiej przez Lacharesa dopiero przed powrotem Poliorketesesa do Grecji. Kluczem do zbadania dziejów schyłku kariery Lacharesa w Atenach jest ustalenie daty opanowania miasta przez Demetriosa. W Atenach wiosną roku 296/295 i o tej samej porze roku 295/294 miały miejsce istotne zmiany polityczne udokumentowane przez źródła epigraficzne. Część badaczy umiejscawia powrót Demetriosa do Aten w roku 296/295⁶², część zaś w roku następnym⁶³. Obecnie w nauce przeważa pogląd pierwszy, to jest opinia, że Demetrios zdobył Ateny wiosną roku 296/295.

Moim zdaniem do ponownego zdobycia Aten przez Demetriosa Poliorketesesa doszło w roku 294. Takie umiejscowienie powrotu syna Antygona pozwala powiązać zmianę charakteru władzy Lacharesa z anomaliami ustrojowymi poświadczonymi w roku 296/295. Zmiany te, to jest rozwiązanie rady, powołanie nowej rady oraz ponowne wybory urzędników dokonały się w miesiącu Elafebolion roku archonta Nikiasza (marzec-kwiecień 295 roku)⁶⁴. Istniała świadomość odrębności obu części roku przed i po tych wydarzeniach, drugą część roku datowano ἐπὶ Νικίου ὑστέρου⁶⁵. O przeprowadzeniu w roku 296/295 ponownych wyborów świadczy uchwała honoryfikacyjna ku czci Fajdrosa ze Sfettos, w której znajduje się informacja, że Fajdros został w roku archonta Nikiasza dwukrotnie wybrany

⁵⁸ Paus. I 25,7 — przed śmiercią Kassandra; Plut., Demetr. 33,1 — przed interwencją Demetriosa w Attyce (295).

⁵⁹ Przez cały okres jego rządów kontynuują działalność *eksetastes* i *trittarychoi*; por. A.S. Henry, *Athenian Financial Officials After 303 B.C.*, s. 63-71. Cykle rotacji urzędów według *fyl* również nie zostały zakłócone; por. W.S. Ferguson, *Athenian Tribal Cycles in the Hellenistic Age*, Cambridge, Mass. 1932, s. 22.

⁶⁰ FGrHist 257a Fr. 4; Paus. I 25,7; I 29,6.

⁶¹ Tak nazywa go Pauzaniasz w I 25,7.

⁶² W.S. Ferguson, *Lachares and Demetrius Poliorketes*, s. 1-31; W.B. Dinsmoor, *The Athenian Archon List in the Light of Recent Discoveries*, New York 1939, s. 31; C. Wehrli, *Antigone et Démétrios*, Genève 1968, s. 164; M.J. Osborne, op. cit., s. 144-153; tenże, *The Archonship of Nikias Hysteros and the secretary cycles in the third century B.C.*, ZPE LVIII 1985, s. 275-295; Ch. Habicht, *Athen*, s. 90-92.

⁶³ K.J. Beloch, GG IV² 1, s. 218; E. Manni, *Demetrio Poliorkete*, Roma 1951, s. 48; F. Jacoby, komentarz do FGrHist 257a Fr. 1-2; T.L. Shear, *Kallias*, s. 53; E. Will, HPMH² 1, Nancy 1979, s. 75-78; Ch. Habicht, *Untersuchungen*, s. 4-21.

⁶⁴ Podstawą datowania zmian jest IG II² 644.

⁶⁵ M.J. Osborne, *The Archonship of Nikias Hysteros*, s. 275 nn.

strategiem *epi ten paraskueuēn* (IG II² 682, w. 21-23). Dowodem na rozwiązanie starej i zebranie się nowej rady jest pochodząca z drugiej części roku 295/294 uchwała Zgromadzenia Ludowego (IG II² 644), z której można się dowiedzieć, że jedenasty dzień czwartej prytanii sprawowanej przez *fylo* Akamantis był jednocześnie siedemnastym dniem *munichiona*. Ateńczycy musieli podzielić pozostałą od dnia zebrania się nowej rady część roku na dwanaście prytanii, które trwały osiem — dziewięć dni⁶⁶. Jeżeli odjąć trzy skrócone w ten sposób prytanie i siedem dni czwartej prytanii od daty 16 *munichiona*, otrzyma się datę około 12 — 14 dnia *elafeboliona*, a zatem czas Wielkich Dionizjów lub tuż po świętach⁶⁷. W tym miejscu wypada powrócić do periochy do „Imbrioi” Menandra i zastanowić się nad koniekturą von Wilamowitza-Moellendorffa (z Nikokles na Nikiasz⁶⁸), która wydaje się słuszna. Moim zdaniem jest nieprawdopodobne, aby w roku 302/301 zaniechano wystawiania sztuki ze względu na Lacharesa; natomiast w roku 296/295 istniały ku temu wszelkie powody: władza w *polis* znajdowała się w rękach Lacharesa, a przewrót w *elafebolionie* mógł zakłócić przebieg uroczystości dionizyjskich.

Wydaje się, że to wieść o *stasis* wiosną 296/295 sprawiła, że Demetrios Poliorketes dostrzegł szansę na odzyskanie panowania nad Atenami. Pierwsza wyprawa syna Antygona nie zakończyła się sukcesem, ale uzyskała pomoc secesjonistów z Pireusu. Następnie interweniował na Peloponezie i rozpoczął morską i lądową blokadę Aten, zdobył Eleusis i Rhamnus, niszczył znajdujące się w *chora* (obszarze wiejskim *polis*) zboże na polach (Plut., Demetr. 33-34; Polyae. IV 7,5). Kiedy Ateńczycy zawiedli się w swej nadziei na pomoc ze strony Ptolemeusza, w Atenach zaś na skutek przedłużającej się blokady zapanował głód (dochodziło nawet do rozruchów na tle głodowym), Lachares zdecydował się na ucieczkę, prawdopodobnie zabrał ze sobą swoich żołnierzy i pieniądze; uważano go bowiem później za człowieka bardzo majątnego (Plut., Demetr. 34; Paus. I 25, 7-8; I 29). Ateńczycy, którzy wcześniej przegłosowali, że skażą na śmierć każdego, kto wspomni o pokoju z Demetriossem, natychmiast po ucieczce Lacharesa otworzyli bramy miasta (Plut., Demetr. 34, 1: εὐθὺς ἀνεώγυσαν τὰς ἐγγὺς πύλας κτλ.) i rozpoczęły rozmowy, które doprowadziły do zawarcia pokoju i „powrotu demokracji do *asty*” (IG II² 646; Plut., Demetr. 34).

Zwolennicy tezy o powrocie Poliorketesa do Aten w roku 295 zwracali uwagę na to, że rozwiązanie rady i ponowne wybory urzędników musiały być spowodowane zmianą przywództwa politycznego, a więc upadkiem Lacharesa. Ale, jeżeli przyjąć tę argumentację, powstaje pytanie, dlaczego ateńscy stronnicy Poliorketesa czekali przeszło rok, aby wprowadzić reformy ustrojowe i dla czego po restauracji „miłych ludowi urzędów” (αἱ μάλιστα τῷ δήμῳ προσφιλεῖς) demokracji, którym Demetrios przekazał władzę tuż po wkroczeniu do Aten (Plut., Demetr. 34, 5) czekali rok, aby ich przywódca Olimpiodor został archontem. Osborne tłumaczył zatem, że Olimpiodor nie należał do demokratów, lecz jako oligarcha zastąpił ich po roku sprawowania przez nich władzy. Rozpoczęcie rządów oligarchicznych pod przywództwem Olimpiodora datuje Osborne na początek roku 294/293, w którym po raz pierwszy poświadczony jest w Atenach III wieku urząd *anagrapheusa*⁶⁹. Należy jednak zwrócić uwagę, że już w dniu 9 *elafeboliona* roku 295/294 poświadczony jest istnienie jednoosobowego, a zatem „oligarchicznego”, urzędu *epi*

⁶⁶ B.D. Meritt, *The Athenian Year*, Berkeley 1961, s. 178.

⁶⁷ W zależności od tego czy przyjmuje się tradycyjne czy nowe datowanie Dionizjów.

⁶⁸ Zob. przyp. 46.

⁶⁹ M.J. Osborne, *Naturalization* t. II, s. 150-151.

*dioikesei*⁷⁰. Moim zdaniem jest o wiele bardziej prawdopodobne, że demokraci z Pireusu przejęli władzę wczesną wiosną roku 295/294. Podobnie jak oligarchowie Fokiona w roku 322 i demokraci Hagnonidesa w 318, Olimpiodor i jego polityczni przyjaciele czekali ze zmianami w systemie urzędów do końca kadencji urzędników, to jest do końca roku Nikostratosa. Odziedziczonym po poprzednim reżimie *eksetastesowi* i *trittyarchom* dodano jednak do kontroli pojedynczego urzędnika *epi dioikesei*, przekazano mu też część kompetencji dotychczasowego kolegium urzędników finansowych. Krótki okres dwuwładzy w administracji finansowej Aten zakończył się wraz z początkiem roku 294/293, kiedy to z dokumentów attyckich zniknęli *eksetastes* i *trittyarchoi*, a jedynym urzędnikiem odpowiedzialnym za finanse *polis* został *ho epi dioikesei*⁷¹. Tezie o wprowadzeniu oligarchii w roku 294/293 po roku rządów demokratycznych przeczy również fakt, że dopiero w roku 292/291 powrócili z piętnastoletniego wygnania dawni oligarchiczni współpracownicy Demetriosa z Faleronu (Dion. Hal., De Din. 9). W roku archonta Filipa (292/291) musiało mieć miejsce w Atenach poważne przesilenie polityczne. Obok powrotu wygnańców wskazują na nie zmiany ustrojowe (zastąpienie *anagrapheusa* przez sekretarza i przywrócenie zerwanego w roku 294/293 cyklu rotacji tego urzędu według *fyl*). O przebiegu tego przewrotu nic niestety nie możemy powiedzieć poza tym, że najprawdopodobniej wtedy doszło do zerwania między Demetriosem Poliorketesem a Olimpiodorem, dwukrotnym archontem eponimicznym w latach 294/293 i 293/292, który w roku 287 został jednym z przywódców powstania przeciwko Poliorketesowi. Być może tę domniemaną *stasis* można wiązać z wydarzeniami w Beocji, w której w tym samym czasie doszło do drugiego powstania przeciwko Poliorketesowi. Interesujące jest jednak, że powrotowi oligarchów towarzyszyły zmiany ustrojowe, które zwykło się interpretować jako demokratyczne.

Powracając do daty obalenia Lacharesa nie widzę powodu, dla którego Ateńczyki mieliby czekać rok z uhonorowaniem Herodorosa, który pośredniczył w rozmowach pokojowych między królem a Ateńczykami (IG II² 646, w. 24-25). Wydaje się bardziej prawdopodobne, że z uczczeniem Herodorosa nie zwlekano (tak jak na ogół nie czekano zbyt długo, aby obdarzyć różnego rodzaju zaszczytami i ustosunkowanych cudzoziemców) i nadano mu obywatelstwo ateńskie bezpośrednio po tym, jak doprowadził do zawarcia pokoju; powrót Demetriosa Poliorketesa do Aten miał zatem miejsce dopiero wiosną roku 294.

Nowi przywódcy Aten chlubili się, że doprowadzili do powrotu demokracji do *asty* (IG II² 646, w. 24-25), jednakże ich przeciwnicy polityczni nazywali potem wprowadzony przez nich porządek oligarchią⁷². Demokratyczni krytycy nowego ustroju mieli stosunkowo nietrudne zadanie, ponieważ w Atenach w roku 295/294 zrezygnowano z kilku zasad demokracji: zaprzestano losowania archontów⁷³, za-

⁷⁰ IG II² 646; por. A. S. Henry, *Athenian Financial Officials After 303 B.C.*, s. 68-71; t e n z e, *The One and the Many. Athenian Financial Officials in the Hellenistic Period*, ZPE LXXII, 1988, s. 136.

⁷¹ Ostatni raz *eksetastes* i *trittyarchoi* pojawiają się w inskrypcjach pochodzących z końca roku 295/294; figurują w tych dokumentach razem z *ho epi dioikesei*; zob. IG II² 646; IG II² 648.

⁷² W pochodzących z okresu po uniezależnieniu się *polis* od Poliorketesa uchwałach zgromadzenia ludowego ustrój Aten w latach 295/294-287 nazywany jest oligarchicznym: [Plut.], mor. 851f, Vitae X orat., Leges; SEG XXVIII 60.

⁷³ O zmianie sposobu wyłaniania archontów wywnioskować można z informacji Plutarcha dotyczącej przywrócenia w roku 287 starego trybu ich wyboru (Plut., Demetr. 46, 1) oraz z tego, że w latach 294/293 i 293/2 archontem *eponimem* dwukrotnie był Olimpiodor.

niechano kontynuowania cyklów rotacji urzędów według *fyl*⁷⁴. Istotnym powodem niechęci Ateńczyków wobec nowego reżimu było jego uzależnienie od Macedonii przejawiające się w obecności garnizonów Demetriososa w strategicznie ważnych punktach Attyki⁷⁵. Załoga macedońska pozostała w Atenach również po przesileniu politycznym w roku 292/291. Usunęła ją stamtąd dopiero *epanastasis* w 287 roku.

Wystąpienie Aten przeciw Demetriosowi było związane z upadkiem potęgi Poliorketesosa na skutek wspólnego ataku Ptolemeusza, Seleukosa, Lizymacha i Pyrrusa na terytoria znajdujące się pod jego władzą. Pokonany przez Pyrrusa i Lizymacha Demetrios opuścił Macedonię i uciekł do Grecji. Starał się tam zebrać pozostałe mu siły i usiłował odzyskać popularność wśród Greków przywracając niezależność Tebom. Następnie udał się na Peloponez, który stał się główną bazą jego działań (Plut., Demetr. 43-46; Pyrrh. 10-12; Iustinus XVI 2, 1-2). Właśnie na Peloponezie zastała Demetriososa wiadomość o wybuchu powstania w Atenach; stąd też wyruszył, by poskromić zbuntowaną *polis* (SEG XXVIII 60, w. 12-18).

Wcześniej w Atenach zawiązany został spisek, do którego należeli obywatele z grona elity politycznej Aten, również w okresie zależności od Demetriososa Poliorketesosa po roku 294. Olimpiodora wybrano strategiem; aby tego dokonać, trzeba było zapewne zwołać Zgromadzenie Ludowe i uzyskać aprobatę ludu dla powstania. Nowo wybrany strateg powiódł przeciwko najemnikom Demetriososa armię obywatelską (Paus. I 26,1). Przywódcy rewolty zdawali sobie sprawę, że sam zapal Ateńczyków i zaskoczenie mogą nie wystarczyć do zwycięstwa; postarali się zatem o przeciągnięcie na stronę powstańców Strombichosa, jednego z dowódców stacjonujących w Atenach najemników Demetriososa (wynika to z późniejszego dekretu o nadaniu mu obywatelstwa — IG II² 666, w. 9-11). Wskazuje to, że już na początku powstania Ateńczycy posiadali sumy wystarczające do opłacenia żołnierzy Strombichosa; niestety, brak jest jakichkolwiek danych, które pozwoliłyby rozstrzygnąć, czy pieniądze spożytkowane na ten cel pochodziły z własnych zasobów *polis*, czy też już na samym początku walki Ateny dysponowały pomocą finansową otrzymaną od wrogów Demetriososa. Wierni Demetriosowi żołnierze Spintharosa zostali pokonani w walce ulicznej; po porażce w bitwie na ulicach miasta wycofali się do twierdzy na Muzejonie. Ateńczycy rozpoczęli oblężenie twierdzy i zdobyli ją (Paus. I 26, 1-2; IG II² 666, w. 14-15). Jeszcze przed zdobyciem Muzejonu na pomoc powstańcom w Atenach wyruszył znajdujący się od lat na wygnaniu Kallias, syn Tymochaesa z domu Sfettos, Ateńczyk pozostający w służbie Ptolemeusza. Towarzystwo mu tysiąc spośród stacjonujących z nim na Andros najemników ptolemejskich (zapewne część z podporządkowanych Kalliasowi żołnierzy pozostała na wyspie jako jej załoga). Akcję w Attyce Kallias finansował z własnych środków⁷⁶. Pierwszymi działaniami, jakie Kallias ze Sfettos pod-

⁷⁴ W. S. Ferguson, *Athenian Tribal Cycles in the Hellenistic Age*, Cambridge, Mass. 1932, s. 22. Ostatnio jednak M. J. Osborne, *The Archonship of Nikias Hysteros*, s. 279-287 zaproponował interpretację, wedle której nie należy ufać w trwanie cyklów rotacji urzędów do końca rządów Lacharesa. Osborne wykazał ponadto, że powrócono do rotacji urzędów już w roku 291/290.

⁷⁵ O twierdzach attyckich oddanych Demetriosowi „dobrowolnie” przez Ateńczyków i zabranych przez niego samego informują Plut., Demetr. 34; Paus. I 25, 8.

⁷⁶ Nie mogły to być środki pochodzące z ateńskiej własności Kalliasa, ponieważ znajdujące się na terytorium Attyki majątności Kalliasa zostały skonfiskowane w czasach „oligarchii” w latach zależności Aten od Poliorketesosa: SEG XXVIII 60, w. 79-81. Ateński emigrant w służbie jednego z diadochów był zatem w stanie szybko dojść do majątku umożliwiającego mu subwencjonowanie

jął w Attyce, były ochrona zniw i zwożenie zboża do miasta (SEG XXVIII 60, w. 11-27). Prawdopodobnie w czasie operacji ochrony zbiorów współdziałał z Kalliasem jego brat Fajdros będący w tym czasie strategiem *epi ta hopla*. W dekrete honoryfikacyjnym ku czci tego ostatniego znajduje się informacja, że postarał się on o zebranie zboża w roku archonta Kimona (288/287), kiedy *polis* znalazła się w trudnej sytuacji (IG II² 682, w. 30-36). Mimo sukcesów w *asty* oraz w *chora* nie udało się powstańcom opanować Pireusu, który pozostał bazą dla działań Demetriosa Poliorketesa; początkowo załoga Pireusu próbowała nawet przeszkodzić Ateńczykom w zbiorach. Próby te okazały się jednak nieskuteczne; działania obydwu stron pokazują jednak, że po obu stronach wielką uwagę poświęcano zaopatrzeniu miasta w żywność. Charakter działań podejmowanych przez żołnierzy z Pireusu oraz całkowite powodzenie ateńskiej akcji sprowadzenia plonów do *asty* wskazują na względną słabość pozostawionej przez Demetriosa w Pireusie załogi (garnizon był zdolny do obrony twierdzy na Munichii i portu, ale nie wystarczył do otwartej walki z Ateńczykami). Załoga Pireusu zdołała utrzymać port aż do czasu przybycia króla; gdy jednak ten pojawił się w Attyce, aby stłumić powstanie, zastał już miasto przygotowane do obrony (SEG XXVIII 60, w. 28-30).

Przybycie Demetriosa zakończyło okres szybkich sukcesów *epanastasis*; inicjatywa przeszła w ręce byłego władcy Macedonii. Siły Poliorketesa okazały się znaczeniejsze niż spodziewali się Ateńczycy. Opanował on Attykę i przystąpił do oblężenia miasta. Jeszcze przed zamknięciem oblężenia Ateńczycy zdołali wysłać do Pyrrusa poselstwo z prośbą o pomoc (Plut., Demetr. 46, 1-2; Pyrrh. 12, 4-5; SEG XXVIII 60, w. 28-29). Już w czasie oblężenia filozof z Akademii Krates został wysłany z Aten do Demetriosa, aby wynegocjować zaprzestanie oblężenia. Kratesowi udało się osiągnąć zamierzony cel, ponieważ w tym czasie Poliorketes przygotowywał się już do wyprawy do Azji (Plut., Demetr. 46, 2); w sprawach attyckich nie mógł zaś liczyć na szybkie rozstrzygnięcia, bowiem Ateńczycy zdołali się przygotować do długotrwałej obrony. Uzgodnione przez Kratesa porozumienie było jedynie zawieszeniem broni, a do właściwych rozmów pokojowych doszło wtedy, gdy w Pireusie zjawilo się poselstwo ptolemejskie z Sostratosem (prawdopodobnie słynnym Knidyjczykiem) na czele. Do wysłanników Ptolemeusza dołączyli przedstawiciele ateńscy: Kallias ze Sfettos (SEG XXVIII 60, w. 32-40) i być może jego brat Fajdros⁷⁷. Ptolemeusz, który zrealizował swoje plany wojenne, dążył do uznania swego stanu posiadania w traktacie pokojowym. Jak zauważył Habicht, do gorliwej obrony interesów Aten skłaniała go przede wszystkim troska o własną dobrą opinię obrońcy wolności miast greckich; tym bardziej że już w roku 294 interwencja ptolemejska nie zdołała zapobiec upadkowi miasta i uzależnieniu Aten od Demetriosa. Ponowne niepowodzenie podważyłoby prestiż Lagidy jako protektora *poleis* Grecji właściwej w ich walce przeciwko Macedonii. Pyrrus, przez długi czas uważany w nauce za wybawcę Aten, zjawil się w Attyce później (Plut., Pyrrh. 12, 4-5) i w rzeczywistości to nie jego pokój z Poliorketesem, ale układ między Demetriossem a Ptolemeuszem zapewnił Atenom wolność. Traktat pokojowy nie mógł zostać zawarty w roku 285, jak uważa S h e a r, lecz znacznie wcześ-

operacji militarnych na rzecz *polis*. Osobę i działalność Kalliasa ze Sfettos poznano dzięki znalezieniu cytowanej już wyżej uchwały honoryfikacyjnej ku jego czci — SEG XXVIII 60.

⁷⁷ M. J. Osborne, *Kallias, Phaidros and the Revolt of Athens in 287 B.C.*, ZPE XXXV 1979, s. 187 i Ch. Habicht, *Untersuchungen*, s. 56-57 zaproponowali następujące uzupełnienie IG II² 682 w wierszach 37-38 (wersy te wymłotkowano zapewne w roku 200 z powodu tytułowania Demetriosa Poliorketesą królem): συντελέσαι [τὴν εἰρήνην τὴν πρὸς τὸν βασιλέα Δημήτριον].

niej⁷⁸. Pod panowaniem Demetriosa pozostały ważne części *polis*: Pireus i twierdza (IG II² 657, w. 35-36) oraz Eleuzis ([Plut.], mor. 851 e, Vitae X orat., Leges; ponieważ wyprawą wojenną, w wyniku której odzyskano Eleuzis dowodził Demochares z Leukonoe, musiała ona nastąpić po jego powrocie w roku 286).

Takie rozstrzygnięcia, chociaż zapewniły *polis* niepodległość, nie zadowolily jednak Ateńczyków całkowicie. Po roku 287 Ateny dążyły przede wszystkim do odzyskania tych części Attyki, które nadal znajdowały się pod władzą Antygonidów⁷⁹. Prymat tych tendencji rewindykacyjnych spowodował wyciszenie konfliktów wewnętrznych, ustanowiony po powstaniu ustrój był bardziej demokratyczny; pojedynczego urzędnika *epi tei dioikesei* zastąpiono analogicznym kolegium, przywrócono system rotacji urzędów pomiędzy *fylami*, powrócono do losowania archontów, ustalony w roku 287 system polityczny przetrwał aż do porażki Aten w wojnie chremonidejskiej⁸⁰. Nowa elita składała się zarówno z tych obywateli, którzy uczestniczyli we władzy w okresie uzależnienia od Macedonii (Olimpiodor, Fajdros ze Sfettos), jak i z tych, którzy długie lata spędzili na dobrowolnym lub przymusowym wygnaniu (Demochares z Leukone, Kallias ze Sfettos, Filippides z Kefale)⁸¹. Zapewne dążenie do odzyskania Pireusu, twierdzy i Eleuzis skłoniły dotychczasowych przeciwników politycznych do współpracy; w wyniku antymacedońskiego kursu polityki ateńskiej w latach 287-266 przewagę uzyskali ci, którzy postrzegani byli jako najbardziej gorliwi wrogowie Macedonii czyli radykalni demokraci. Świadczy o tym fakt, że okres przedpowstaniowy (lata 294-287) w uchwałach zgromadzenia powstałych w okresie między powstaniem a wojną chremonidejską nazywany jest czasem oligarchii⁸².

Z zaprezentowanego powyżej przeglądu *staseis* ateńskich w latach 322-287 wynika, że zmiana ustroju politycznego (*metabole politeias*) towarzyszyła większości z nich. Jednakże tylko w przypadku *staseis* w latach 322, 318, 317 i 307 doszło do poważnych zmian ustrojowych (z tym, że w latach 318 i 307 doszło do czynienia z restauracją obalonej w poprzednich latach demokracji). Nie wolno jednak lekceważyć reform, które nastąpiły po późniejszych przewrotach. Chociaż nie były one tak gruntowne, to w opinii swych twórców były w pełni uzasadnione *metabolai politeias* przywracającymi właściwy stan rzeczy. Wskazują na to częste wzmianki o którymś z poprzednich ustrojów jako oligarchii, pomimo że po roku 307 nigdy nie zerwano (przynajmniej oficjalnie) z zasadami demokratycznymi. Nawet wtedy, kiedy Ateny najdalej odeszły od zasad demokratycznych — po roku 294, rządzący miastem przedstawiali swój ustrój jako demokrację. Wyjątkowo zatem silne było przywiązanie Ateńczyków do ustroju demokratycznego (i demokratycznych haseł), albo raczej pojęcie demokracji stało się o wiele bardziej pojemne. Wielość form demokracji, z jaką spotykamy się w Atenach wczesnego okresu hellenistycznego, dowodzi, że były to czasy znacznego rozpolitykowania.

⁷⁸ T.L. Shear, *Kallias*, s. 77-78; przeciwnie Ch. Habicht, *Untersuchungen*, s. 45-46; 62-67.

⁷⁹ T.L. Shear, *Kallias*, s. 79-86; Ch. Habicht, *Untersuchungen*, s. 68-86, tenże, *Athen*, s. 129-140; M.J. Osborne, *Kallias*, s. 192-194.

⁸⁰ Ch. Habicht, *Untersuchungen*, s. 76-86; tenże, *Studien zur Geschichte Athens in hellenistischer Zeit*, Göttingen 1982, s. 13-20.

⁸¹ Paus. I 26, 3; IG II² 682; IG II² 657, SEG XXVIII 60; [Plut.], Mor. 851 d-f, Vitae X orat., Leges.

⁸² SEG XXVIII 60, w. 80-83; [Plut.], Mor. 851 d-f, Vitae X orat., Leges; por. Ch. Habicht, *Untersuchungen*, s. 22-33; tenże, *Athen*, s. 94-103.

Na dużą aktywność polityczną ogółu Ateńczyków wskazuje nierozłączność *stasis* i *metabole politeias*. Wydaje się bowiem, że zmiany ustrojowe wprowadzono w celu usprawiedliwienia przewrotu, który był potrzebny tylko w przypadku pogwałcenia zasad *patrios politeia* albo (szczególnie po roku 307) demokracji. *Metabole politeias* była zatem tym celem *stasis*, który mógł skłonić do udziału w walce wewnętrznej ogół Ateńczyków (była też jednym z najtrwalszych skutków przewrotu, z reguły raz ustanowiony ustrój trwał do następnego konfliktu).

Innym celem stron uczestniczących w *stasis* było przywództwo w państwie. Przywództwo ludu⁸³ było celem większości polityków w *polis* klasycznej, do jego zdobycia mogli używać środków legalnych, często jednak nie były one wystarczające. Przywódcy polityczni decydowali się na zastosowanie środków wykraczających poza ramy ustrojowe dla zdobycia lub też zachowania władzy. Część polityków ateńskich dla osiągnięcia władzy zgadzała się na uzależnienie *polis* od sił zewnętrznych; w takim razie gwarantem ich władzy stawał się garnizon macedoński stacjonujący w strategicznych miejscach Attyki. Tak postąpili Fokion w 322 roku, Demetrios z Faleronu w 317 roku, Olimpiodor w 294. Walce o przywództwo w *polis* towarzyszyła zawsze jednak walka o inne cele: o zmiany ustrojowe, o zmianę kierunku polityki zagranicznej. Zdobyć przywództwo ludu wiązało się z eliminacją przeciwników politycznych, osobista rywalizacja między przywódcami politycznymi odgrywała niepoślednią rolę wśród przyczyn konfliktów w *polis*. W Atenach w okresie diadochów dwukrotnie doszło do *staseis*, które były czysto personalnymi rozgrywkami o władzę; zwycięzca zdobył pełną kontrolę nad polityką państwa, pokonany został wyeliminowany z życia politycznego (w roku 304/303 Stratokles doprowadził do wygnania Democharesa, w roku 298/297 Lachares pokonał Chariasa i uzyskał na zgromadzeniu jego skazanie na śmierć).

Przywództwo ludu, *prostasia tou demou*, nie było z reguły usankcjonowane osiągnięciem przez przywódcę specjalnej pozycji w państwie ateńskim; wyjątkowy wydaje się przypadek Demetriosa z Faleronu, którego działalność nie ograniczała się do uczestnictwa w tradycyjnym ateńskim systemie politycznym. Nadzwyczajną pozycję uzyskał również Olimpiodor, który dwukrotnie sprawował urząd archonta eponima. W innych przypadkach *prostasia* ograniczała się do tradycyjnych form aktywności politycznej: sprawowania funkcji stratega (Fokion, Hagnonides, Lachares, Olimpiodor w roku 287) albo do wywierania przeważającego wpływu na Zgromadzeniu Ludowym (Hagnonides, Stratokles, Demochares). W przypadku Lacharesa przywództwo ludu okazało się etapem na drodze do pełni władzy.

Termin *prostates tou demou* w okresie hellenistycznym odnosił się z reguły do przywódców demokratycznych; przywódcy ateńscy uważani za oligarchów (Fokion, Demetrios z Faleronu) nie są określane tym mianem; pozycja Demetriosa była opisywana przez jego przeciwnika Democharesa za pomocą neutralnego terminu *prostates tes patridos*⁸⁴. Oba terminy: *prostates tou demou* i *prostates tes patridos* oznaczały rzeczywistego przywódcę *polis*; można sądzić, że obu pojęć używano

⁸³ Terminy przywództwo ludu — *prostasia tou demou*, przywódca ludu — *prostates tou demou* w odniesieniu do stosunków ateńskich w V wieku oznaczają przywódców demokratycznych i przywództwo polityczne nad demokratami (w opozycji do przywódców oligarchicznych *prostatai ton gnorimon*). Opozycja *prostatai ton gnorimon* - *prostatai tou demou* nie pojawia się w przekazach dotyczących IV wieku, por. P.J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981, s. 345-359.

⁸⁴ Demochares fr 7 (Marasco) = Polyb. 13,7.

wymiennie, jednak politycy o orientacji demokratycznej, jak Demochares z Leukonoie starali się unikać terminu *prostates tou demou* w odniesieniu do „oligarchów”.

W okresie między wojną lamijską a wojną chremonidejską w Atenach nigdy nie wprowadzono systemu jawnie opartego na rządach jednostki, mimo to dwóch przywódców ateńskich (Demetrius z Faleronu, Lachares) określano w starożytności (także i obecnie wielu autorów tak ich nazywa) jako tyranów. Również w innych przypadkach władza i pozycja poszczególnych przywódców wykraczała daleko poza ramy ateńskiego (Fokion, Stratokles), wydaje mi się, że owa szczególna pozycja jednostki, która posiadała „władzę nad wszystkim” (πῆν τῶν ὄλων ἀρχὴν ἐσχηκώς — tak Diodor określa pozycję Fokiona w Atenach po 322 roku, XVIII 66,5), była przyczyną, dla której niektórzy politycy ateńscy decydowali się na podjęcie ryzyka związanego ze *stasis*. Obydwa główne cele *stasis*: *metabole politeias* i przywództwo polityczne były ściśle ze sobą powiązane; można przypuszczać, że politycy ateńscy w zapewnieniu sobie władzy widzieli nie tylko cel ostateczny aktywności politycznej, ale i środek zaprowadzenia bądź utrzymania wybranej formy rządu. Nie można też wykluczyć sytuacji odwrotnej: to rozwiązania ustrojowe miały zapewnić rządy określonej grupie obywateli.

Jak widać główne cele *stasis* trudno wyodrębnić od tego, co było tylko środkiem walki politycznej. Jednakże w trakcie przewrotów stosowano większy repertuar sposobów walki, wśród których walka zbrojna nie znajduje się wcale na pierwszym miejscu. W omawianym okresie do otwartego konfliktu militarnego doszło jedynie dwukrotnie, w tym raz podczas skierowanej przeciwko wrogowi zewnętrznemu *epanastasis* w 287 roku. Jedynym przypadkiem, kiedy Ateńczycy prowadzili walkę zbrojną pomiędzy sobą, są wydarzenia związane ze zdobyciem władzy przez Lacharesa i secesją Pireusu (należy oczywiście pamiętać o tym, że w czasie licznych wojen diadochów mogło się zdarzyć tak, że ateńscy wygnańcy bądź emigranci w szeregach armii jednego z władców walczyli przeciwko swym rodakom sprzymierzonym ze stroną przeciwną). W czasie wojny domowej między Chariasem a Lacharesem zaistniało kilka typowych elementów zbrojnej *stasis* jak obsadzenie akropolii, secesja portu⁸⁵. Moim zdaniem stosunkowo rzadkie występowanie konfliktu zbrojnego podczas *stasis* w Atenach można tłumaczyć (podobnie jak wyczekiwanie ze zmianami ustrojowymi do nowego roku kalendarzowego) dążeniem do zachowania „pozornego legalizmu”. O wiele chętniej niż walkę orężną politycy ateńscy stosowali szantaż posłużenia się obcą armią. Do większości przewrotów doszło w obliczu nieprzyjacielskich wojsk w Attyce bądź samych Atenach. Groźbą obcej interwencji świadomie posłużyli się autorzy *staseis* w latach 322, 318, 317, 304/303, a także próby przewrotu w roku 312/311. Bardzo trudno jest tutaj przeprowadzić granicę między zdradą a wykorzystywaniem obcych sił do rozgrywek wewnętrznych, między zdradą a próbą znalezienia *modus vivendi* słabej *polis* z wielką potęgą.

Do najlepiej widocznych środków, które wykorzystywały strony *stasis*, można zaliczyć ogół działań związanych z eliminacją przeciwnika politycznego. Wśród nich trudno jest znaleźć poświadczenia zamachu na życie przeciwnika. Zaledwie jedno miejsce w naszym materiale źródłowym daje możliwość takiej interpretacji. Jest to informacja Pauzanasza o Ateńczykach, którzy polegli w walce z tyranem

⁸⁵ H.-J. Gehrke, *Stasis*, s. 224-228; s. 241. Pireus przynajmniej trzykrotnie w omawianym okresie znalazł się po przeciwnej stronie niż *asty* — w roku 318 (por. wyżej) i po roku 287 — patrz Ch. Habicht, *Athen*, s. 103.

Lacharesem (I 29, 10). Jak już jednak wyżej zaznaczyłem, ἐπιθεμένοι może mieć różne znaczenia. Poza tym jednym prawdopodobnym wypadkiem zamachu na życie polityka w Atenach wczesnego okresu hellenistycznego starano się nadać wyłączeniu przeciwnika politycznego sankcję prawną. Służyły temu przede wszystkim procesy polityczne. W czasach względnego spokoju wewnętrznego były one jednym z najistotniejszych (obok wyborów urzędników i dyskusji o polityce państwowej) sposobów, w których przejawiała się rywalizacja o władzę w *polis*. W Atenach IV wieku procesy polityczne były zjawiskiem częstym, sprawy polityczne przybierały z reguły formę *graphe paranomon*, *graphe nomon me epitedeion theinai* oraz *eisangelia*⁸⁶.

W burzliwym okresie po wojnie lamijskiej procesy, w których oskarżano czołowych polityków, przestały być głównym elementem walki o władzę. Nadal jednak odgrywały istotną rolę towarzysząc większości *staseis* ateńskich w latach 323-287 i pozwalając zwycięzcom w konflikcie wewnętrznym na legalizację swoich poczynań oraz na wyeliminowanie z życia politycznego pokonanych, lecz nadal groźnych rywali.

Do pierwszych procesów doszło tuż po zakończeniu wojny lamijskiej, gdy nowi przywódcy *polis*, Fokion i Demades, pozbyli się liderów orientacji antymacedońskiej doprowadzając do skazania na śmierć Demostenesa, Hyperejdesa, Himerajosa i Aristonikosa z Maratonu; inni czołowi demokraci zostali wtedy skazani na wygnanie. Osoby odpowiedzialne za *katalysis tou demou* w latach 322-318 zostały skazane na śmierć po restytuowaniu demokracji w roku 318. Wiemy, że w tym przypadku organem sądzącym była eklezja. Procesy polityczne towarzyszyły również kolejnej restytucji demokracji w 307 roku. Są one szczególnie interesujące: ci, którzy doprowadzili do *katalysis tou demou* pod rządami Demetriosa z Faleronu zostali osądzeni w procesie według procedury *eisangelia*, pozostający na emigracji (między innymi sam Demetrios) zostali zaocznie skazani na śmierć, tym zaś, którzy nie wyemigrowali bądź powrócili na proces, darowano karę. Jednakże mimo łagodności okazanej w głównym procesie politycznym rozliczenia ze zwolennikami Demetriosa z Faleronu nie zostały zakończone; groziły im procesy, które można nazwać „odpryskowymi”. Procesy te mogły należeć zarówno do kategorii procesów prywatnych (Dejnarch), jak do procesów *stricte* politycznych (Menander). Konflikt 304/303 roku w całości rozegrał się w ramach procedur sądowych. Dążący do związania miasta z Demetriosem Stratokles posłużył się prawdopodobnie do walki z Democharesem procedurą *graphe paranomon*; w wyniku procesu anonimowi wnioskodawcy uchwały ograniczającej ingerencje Demetriosa w sprawy *polis* zostali skazani na śmierć, zaś ich zwolennicy (wśród nich Demochares) na wygnanie. *Stasis* między Chariasem a Lacharesem w roku 298/297 zakończyła się podobną sytuacją jak rządy oligarchów w latach 322-318; usiłujący dokonać zamachu stanu Charias i jego zwolennicy zostali w jednym głosowaniu skazani na śmierć przez zgromadzenie.

Wydaje się, że w Atenach przywrócono po wojnie lamijskiej zarzuconą po roku 355 procedurę *eisangelia eis ton demon*. Zapewne w wyniku tego typu postępowania skazano na śmierć oligarchów w 318 roku i strategów w roku 298/297. Przekazanie władzy sądowniczej zgromadzeniu i zastosowanie procedury odpowiedzialności zbiorowej przypomina sytuację *eisangelii* przeciwko strategom do-

⁸⁶ M. H. Hansen, *Athenian Democracy*, s. 203; por. tenże, *The Sovereignty of the People's Court in Athens in Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals*, Odense 1975, s. 62-65 i *Eisangelia*, s. 58-65.

wodzącym pod Arginizami. Do zastosowania postępowania *eisangelia* doszło również prawdopodobnie w roku 307 po obaleniu Demetriosa z Faleronu⁸⁷.

Procesy polityczne w Atenach okresu hellenistycznego pozostały ważnym sposobem eliminacji przeciwników politycznych; mogły one wieńczyć i legalizować dzieło wojny domowej, mogły też być jedynym przejawem konfliktu wewnętrznego prowadzącym do usunięcia z życia politycznego wpływowych polityków. Należy zwrócić uwagę na częste stosowanie procesów zbiorowych; przyjęcie takiego trybu postępowania ułatwiało zapewne oskarżycielom osiągnięcie wyroków skazujących. Odpowiedzialność zbiorowa pozwalała na oderwanie uwagi Ateńczyków od losu konkretnych osób, często przecież popularnych do niedawna przywódców, i ułatwiała wydanie wyroku skazującego. Poza tym zwycięzca *stasis* w takim procesie mógł pozbyć się nie tylko głównych przeciwników, ale i ich mniej obciążonych współpracowników. Procesy polityczne dotyczyły nie tylko osoby przebywające w Atenach, lecz także emigrantów, wyrok śmierci *in absentia* poza dwoma znanymi wypadkami jego wykonania (Demostenes i Hyperejdes) stawał się z reguły równoznaczny z wyrokiem wygnania. Liczne przypadki wychodźstwa Ateńczyków we wczesnej epoce hellenistycznej wiążą się przede wszystkim ze *staseis*.

Emigracja w Grecji miała dwojaki charakter, często trudno jest oddzielić przypadki wygnania na mocy wyroku sądowego od faktów ucieczki podejmowanej w wyniku własnej (choć oczywiście determinowanej przez sytuację polityczną) decyzji uchodźcy. Owa niejasność spowodowana jest tym, że najczęściej używane terminy greckie odnoszące się do wygnańców i wygnania, jak φυγάς, φυγή, φεύγειν, mogą także oznaczać dobrowolnych uchodźców i świadomy wybór emigracji⁸⁸.

W Atenach w latach 322-287 kilkakrotnie doszło do sytuacji, w której obywatele ateńscy zostali zmuszeni do opuszczenia swojej *polis*. W roku 322 liczni przywódcy demokratyczni skazani zostali na wygnanie z Aten; wygnanie demokratów zostało uchwalone na wyraźne żądanie Antypatra, który domagał się dla części z nich kary śmierci, podobnie jak żądał jej dla Demostenesa i Hyperejdesa. Jednakże Ateńczykom udało się wyjednać dla niektórych z nich (między innymi dla Hagnonidesa) mniejszy wymiar kary — wygnanie. Można przypuszczać, że skazanie na śmierć zbyt wielu demokratów podważyłoby prestiż Fokiona zwanego Dobrym, dlatego po pozbawieniu życia najważniejszych przeciwników zadowolono się wygnaniem pozostałych. W latach oligarchii po wojnie lamijskiej doszło też do emigracji części spośród pozbawionych praw politycznych obywateli; zostali oni osiedleni z pomocą Antypatra w Tracji.

Masowy powrót wygnańców w roku 318 był jedną z okoliczności, które ułatwiły dokonanie się przewrotu demokratycznego. W wyniku przewrotu sytuacja się odwróciła: tym razem na emigrację musieli udać się oligarchowie, w Atenach rozpoczęto bowiem sądowe ściganie odpowiedzialnych za *katalysis tou demou*.

⁸⁷ Dion. Hal., De Din. 9: 'Ανααξίκρατης· ἐπὶ τοῦτου ἢ κατασταθεῖσα ὑπὸ Κασσάνδρου ὀλιγαρχία κατελύθη, καὶ οἱ εἰσαγγελθέντες ἔφυγον, ἐν οἷς καὶ Δεῖναρχος ἦν; w okresie klasycznym *eisangelia* byłaby najbardziej prawdopodobną procedurą w podobnej sprawie; M.H. Hansen, *Eisangelia*, s. 12-20.

⁸⁸ Patz Liddell-Scott, s.v. φυγάς, φυγή, φεύγειν, por. H.-J. Gehrke, *Stasis*, s. 216-217.

Na większość znanych uciekinierów demokraci nałożyli zaocznie wyroki śmierci⁸⁹. Kolejna fala zbiorowej emigracji nastąpiła po obaleniu rządów Demetriosa z Faleronu. Falerejczyk i jego najbliżsi współpracownicy opuścili Ateny, zanim demokraci rozpoczęli jakiegokolwiek działania prawne przeciwko nim. W efekcie opuszczenia miasta emigranci zostali skazani na karę śmierci *in absentia*. Powrót tej grupy wygnańców nastąpił dopiero w roku 292 dzięki interwencji Demetriosa Poliorketesza w ich sprawie⁹⁰. Obok tych, którzy opuścili miasto razem z Demetriossem z Faleronu z Aten emigrowali inni, zarówno obywatele, jak i metojkowie, którzy czuli się zagrożeni procesem na tle politycznym; emigracja z tego powodu trwała przez rok po obaleniu Falerejczyka. W roku 304/303 doszło do wygnania części dotychczasowych przywódców ateńskich opierających się uzależnieniu miasta od Demetriosa Poliorketesza, w przypadku Democharesa z Leukonoe wygnanie potrwało do roku 288/287. Na początku III wieku przynajmniej trzech wybitnych polityków ateńskich o orientacji antymacedońskiej przebywało na wygnaniu: Demochares z Leukonoe, Filippides z Kefale i Kallias ze Sfettos, któremu skonfiskowano przy tym majątek⁹¹.

Wygnanie było jednym z podstawowych i najczęściej używanych sposobów eliminacji przeciwników politycznych; następowało zwykle w wyniku zastosowania procedur sądowych, od strony prawnej przybierało formę banicji, albo wyroku śmierci *in absentia*. Część pokonanych polityków wybierała dobrowolną emigrację uprzedzając takim krokiem czekające ich ze strony zwycięzców niebezpieczeństwo. Zwycięzcy konfliktu starali się z reguły takie przypadki uchodźstwa z wyboru usankcjonować wyrokiem (ponownie: albo śmierci, albo wygnania) i uczynić przymusowym.

Uderzającą cechą działań stron *staseis* ateńskich w latach 322–287 jest dążenie do zachowania zgodności (przynajmniej formalnej) z prawami. Zamach na prawa, jakim była każdorazowo *metabole politeias*, łagodzony był poprzez wyczekiwanie z wprowadzaniem zmian w systemie urzędów do początku nowego roku (jest to szczególnie rodzaj legalizmu czy też pseudolegalizmu). Także każdy akt eliminacji przeciwnika politycznego (czy to egzekucja, czy to wygnanie) musiał uzyskać sankcję prawną, nawet jeśli staranie o nią było *cura posterior* zwycięzców konfliktu (co jednak nie dziwi). Zaskakuje natomiast w *staseis* ateńskich omawianego okresu stosunkowo rzadkie uciekanie się do siły militarnej w celu rozwiązania konfliktu wewnętrznego (zwłaszcza, gdy przypomnimy sobie okrucieństwo *stasis* na Korkyrze w czasie wojny peloponeskiej, czy *skythalismos* w Argos w roku 370⁹²).

⁸⁹ Także w innych *poleis* stosowano zaoczne wyroki śmierci wobec emigrantów — por. H.-J. G e h r k e, *Stasis*, s. 223.

⁹⁰ Dion. Hal., *De Din.* 9.

⁹¹ [Plut.], *mor.* 851 d-f, *Vitae X orat.*; IG II² 657; SEG XXVIII 60. W okresie klasycznym w innych *poleis* konfiskaty majątku często towarzyszyły *staseis* i wygnaniom — por. H.-J. G e h r k e, *Stasis*, s. 210–232. J.H. L i p s i u s, *Das attische Recht und Rechtsverfahren* t. I, Leipzig 1905, s. 191 uważał, że konfiskata majątku była nieuchronnym następstwem wyroku skazującego w *eisangelii* (jako procesie będącym *agon atimetos*); na znaczną dowolność w sposobie karania w procesach *eisangelia* wskazuje M.H. H a n s e n, *Eisangelia*, s. 29–36. W Atenach konfiskata majątku mogła być powiązana z pełną *atimią* — por. prawo Eukratesa o tyranii (SEG XII 87).

⁹² H.-J. G e h r k e, *Stasis*, s. 31–33; w roku 315/314 w tym samym Argos w czasie zamieszek Apollonides, dowódca Cassandra, spalił żywcem 500 zwolenników sojuszu z Polyperchontem (zapewne demokratów) — Diod. XIX 63.

i nawet w tych nielicznych przypadkach, kiedy do tego doszło, mało krwawy przebieg takich starć⁹³.

Być może łagodny charakter ateńskich konfliktów wewnętrznych tego okresu był spowodowany przez brak ostrych przeciwieństw społecznych w *polis*. Z pewnością bowiem nie problemy społeczno-ekonomiczne były przyczyną *staseis* w latach 322-287⁹⁴. Mam tu na myśli czynniki społeczne, czy ekonomiczne o stałym działaniu, nie zaś doraźne zjawiska jak klęski głodu, które dwukrotnie (przy zdobyciu władzy przez Lacharesa i jego upadku) były czynnikiem prowadzącym do przewrotu. Moim zdaniem okoliczności sprzyjających przewrotom i wynaturzaniu się rywalizacji wewnętrznej w *stasis* należy szukać przede wszystkim pośród wydarzeń politycznych epoki. Do pierwszego przewrotu doszło po największej w dziejach Aten klęsce militarnej (pod względem strategicznym) w wojnie lamijskiej. Przypomnieć należy, że do poprzedniego przewrotu w Atenach doszło w podobnej sytuacji po przegranej w wojnie peloponeskiej w 404/403 roku (a wcześniej po niepowodzeniach wojennych w 411 roku). Można stąd wyciągnąć wniosek, że osłabienie pozycji *polis* w wyniku przegranej wojny jest okolicznością sprzyjającą przewrotowi, z kolei wzmocnienie *polis* jest czynnikiem stabilizującym. Wydarzenia z końca V wieku oraz z okresu po wojnie lamijskiej wykazują pewne podobieństwa; we wszystkich przypadkach władzę w wyniku porażek militarnych zdołała przechwycić wąska grupa obywateli pozostających w dobrych stosunkach z niedawnym wrogiem. Zarówno w roku 404/403, jak i w 322 roku do traktatów pokojowych włączone zostały postanowienia dotyczące spraw wewnętrznych Aten; w pierwszym przypadku Spartanie narzucili Ateńczykom powrót wygnańców i być może zmianę ustroju politycznego (należy jednak pamiętać, że V wiek był w Atenach okresem ciągłej rywalizacji między *demos* a *oligoi*)⁹⁵. W obydwu przypadkach zwycięzcy wojen posłużyli się swoimi przyjaciółmi w pokonanych *poleis* na szerszą skalę wprowadzając wygodniejszy dla siebie ustroj oligarchiczny. I Lizander, i Antypater swoje zwycięstwa wykorzystali do ustanowienia reżimów oligarchicznych w licznych *poleis* (w 322 roku Antypater doprowadził do powstania oligarchii w Argos i Sykionie⁹⁶). *Stasis* była zatem nie tyle niezamierzonym skutkiem wojny, ile efektem planowanego działania potęg zewnętrznych. W interesującym mnie okresie owe przeważające czynniki zewnętrzne to przede wszystkim diadochowie (w okresie wcześniejszym rolę tę spełniały państwa walczące o hegemonię w Grecji — w drugiej połowie V wieku taką rywalizację toczyły Ateny i Sparta). Następnym Macedończykiem, który po Antypatrze zastosował *stasis* jako narzędzie polityki zagranicznej, był Polyperchont. Ponieważ dysponował on słabymi siłami własnymi, nie mógł zaś liczyć na poparcie ustanowionych przez Antypatra i wiernych Kassandrowi oligarchii, ogłosił w roku 319/318 w imieniu królów

⁹³ W naszym materiale źródłowym brak informacji o dużych stratach ludzkich w Atenach podczas *staseis* w latach 322-287; w okresie klasycznym w innych *poleis* straty często bywały ogromne, por. H.-J. Gehrke, *Stasis*, s. 234-236.

⁹⁴ Por. przyp. 5; należy pamiętać, że poprzedzający wojnę lamijską okres Likurga był w dziejach Aten czasem względnego dobrobytu, zob. Ch. Habicht, *Athen*, s. 33-41.

⁹⁵ H. Bengtson, *StV* 155 = *Plut.*, *Lys.* 14; *Xen. Hell.* II 20; *Andoc.* III 11-12 (i *Arist.*, *Ath. Pol.* 34,3; *Diod.* XIV 3,2,6). Uczni często porównują do siebie obie sytuacje, por. H.-J. Gehrke, *Stasis*, s. 299; N.G.L. Hammond, *History of Macedonia* t. III, Oxford 1988, s. 115: *Thus the word of Antipater became law for the most of the Greek mainland. His obvious forerunner was the Spartan Lysander in 404.*

⁹⁶ H.-J. Gehrke, *Stasis*, s. 33, 150.

macedońskich Filipa Arridajosa i Aleksandra IV edykt wolności⁹⁷. Edykt zakładający przywrócenie ustrojów zmienionych po rozpoczęciu wyprawy Aleksandra oraz powrót obywateli wygnanych ze swych *poleis* po tym samym terminie wywołał rozruchy w wielu miastach greckich (Ateny, Argos, Mantineja, Tegea, Sykion) i obalenie ustanowionych tam z pomocą Antypatra oligarchii. Nowe reżimy demokratyczne były uzależnione od Polyperchonta i prowadziły politykę zagraniczną zgodną z interesami swego protektora (regent ingerował również w sprawy wewnętrzne związanych ze sobą *poleis*, tylko w sposób bardziej oględny niż Antypater i Kassander). Oczywiście poparcie dla greckich przeciwników jego rywala Kassandra — w większości demokratów — nie miało charakteru ideologicznego, lecz czysto pragmatyczny⁹⁸. Należy jednak wziąć pod uwagę, że w epoce klasycznej „ideologiczne” powody interwencji, chociaż nie były dominującymi przyczynami, jednak występowały, czego dowodem jest chociażby rozpowszechniona identyfikacja: *attikismos* z demokracją, *lakonismos* z oligarchią⁹⁹. W epoce hellenistycznej sytuacja zmieniła się w sposób istotny, hegemoniami miast greckich stali się monarchowie, naśladowanie ich przez przywódcę politycznego w mieście greckim było trudne, w sprawach ustrojowych — niemożliwe. Mimo to problemy przewagi jakichś idei pozostawały niezmiennie ważne dla Greków; diadochowie, by trafić do nich, musieli przyjąć używany dotąd w Grecji język propagandy politycznej. Ponieważ głównymi kontynuatorami polityki Filipa, Aleksandra i Antypatra wobec Grecji byli władcy Macedonii: Kassander, jego synowie, po roku 294 Antygonidzi, pozostali władcy chcąc rywalizować z nimi musieli przeciwstawić się tej polityce. Na gruncie propagandowym było to nietrudne, gdyż Antypater, po nim zaś Kassander stosowali wobec miast greckich niepopularną politykę wprowadzania garnizonów oraz osadzania i wspierania uzależnionych od siebie reżimów oligarchicznych.

Głównym hasłem polityki greckiej diadochów stała się zatem „wolność Hellenów” — *ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων* — realizacja tego hasła prowadziła do buntowania się *poleis* przeciwko ich dotychczasowym opiekunom i ustanowionym przy ich poparciu rządów. O pierwszym w epoce hellenistycznej wypadku zastosowania tego hasła, czyli proklamacji Polyperchonta już wspominałem¹⁰⁰; o wiele większy oddźwięk niż akcja Polyperchonta miał podobny edykt wydany w roku 315 przez Antygona Jednookiego w obliczu wojny z koalicją pozostałych diadochów. Ogłosił on, że wszyscy Grecy mają być wolni, ich miasta zostaną uwolnione od garnizonów i będą rządzić się według własnych praw¹⁰¹. I tym razem ogłaszający edykt liczył

⁹⁷ Edykt Polyperchonta: Diod. XVIII 55-56; por. A. H e u ß, *Stadt und Herrscher*, s. 142; E. W i l l, *HPMH I*², s. 48-50.

⁹⁸ H.-J. G e h r k e, *Stasis*, s. 288 argumentuje, że trudno sobie wyobrazić, aby „stary arystokrata macedoński Polyperchont nagle odkrył w sobie miłość do demokracji”; wydaje mi się, iż nie sposób nie zgodzić się z poglądem H.-J. G e h r k e g o, można tylko dodać, że Polyperchont należy do polityków traktujących głoszone przez siebie hasła czysto instrumentalnie, o czym świadczy sprawa Heraklesa, syna Barsine uczynionego przez Polyperchonta kandydatem do tronu macedońskiego, zaś po odegraniu swej roli politycznej zamordowanego, zob. Diod. XX 20; 28.

⁹⁹ H.-J. G e h r k e, *Stasis*, s. 288-290.

¹⁰⁰ W okresie wcześniejszym również odwoływano się do hasła wolności Greków zarówno w czasie wojny peloponeskiej, jak i po jej zakończeniu; pojęciem propagandowym wolności Hellenów posługiwał się też Wielki Król (świadczą o tym postanowienia pokoju Antalkidesa z roku 386).

¹⁰¹ Diod. XIX 61,3: εἶναι δὲ τοὺς Ἑλλήνας ἅπαντας ἐλευθέρους, ἀφρουρήτους καὶ αὐτόνομους.

przede wszystkim na militarne i strategiczne jego efekty, czyli wykorzystanie przywiązania Greków do dawnej, tradycyjnej formy ustroju i niezależności *polis*, do walki z pozostałymi następcami Aleksandra¹⁰². Proklamacja przywróciła *poleis* możliwość uczestniczenia w głównym nurcie wydarzeń, zarazem jednak Antygon starał się zorganizować wyzwolone przez siebie *poleis* w symmachie, których byłby hegemonem. Pierwszą z takich symmachii był założony w czasie drugiej wojny sprzymierzeńczej (315-311) Związek Wyspiarzy¹⁰³. Zarówno propaganda, jak i wykorzystywane później propagandowo liberalne traktowanie *poleis* przechodzących na stronę Antygona wywołało żywy oddźwięk w Atenach¹⁰⁴ i przez chwilę zachwiało w roku 312/311 władzę Demetriosa z Faleronu. Te same hasła okazały się skuteczne, kiedy w roku 307 Demetrios Poliorketes powtórzył w imieniu swego ojca hasła z 315 roku doprowadzając do wybuchu buntu w Atenach i przeciągnięcia miasta na swoją stronę. Antygon i Demetrios systematycznie posługiwali się sloganem „wolności Hellenów” popierając demokratyczne siły w *poleis*; ich program polityczny zwrócony był przede wszystkim przeciwko Kassandrowi, który kontynuował dawną, macedońską politykę popierania oligarchii. Kulminacyjnym punktem greckiej polityki Antygona i Demetriosa stało się założenie w roku 302 Związku Hellenów¹⁰⁵. Demetrios popierał demokratów i „niezależność” państw greckich, zanim został władcą Macedonii; potem rozpoczął politykę „silnej ręki” wobec *poleis* oraz popierania oligarchów. Dla Aten, które odstępowały od Demetriosa po bitwie pod Ipsos, ów twardy kurs polityki Demetriosa wobec miast Grecji właściwej rozpoczął się już w roku 294 wraz z obsadzeniem garnizonami Antygonidy najważniejszych pod względem strategicznym miejsc Attyki. Najbardziej jaskrawym przejawem zmiany polityki Demetriosa wobec Greków było doprowadzenie przezeń (w roku 292/291) do powrotu oligarchów wygnanych za jego sprawą w roku 307.

Skuteczności apelu Antygona dowodzi fakt, że już w krótki czas po jego proklamacji hasło wolności Hellenów usiłowali wyzyskać dla swych celów inni diadochowie. Pierwszym naśladowcą był Ptolemeusz, który postanowił posłużyć się tym sloganem do zdobycia wśród nich popularności¹⁰⁶. Wykorzystywanie przez diadochów hasła *eleutheria ton Hellenon*, a co za tym idzie podżeganie przez nich do przewrotów i rozruchów w *poleis* Grecji właściwej, przerwał na pewien czas pokój z roku 311, jednakże już w 309/308 roku doszło do porozumienia i sojuszu między Ptolemeuszem a Demetriosem Poliorketesem w celu „wyzwolenia całej Grecji”¹⁰⁷. Ptolemeusz, który szybko zajął kilka miast Peloponezu (Korynt, Sykion) wycofał

¹⁰² Diod. XIX 61, 4: τοὺς μὲν γὰρ Ἑλληνας ὑπελάμβανε διὰ τὴν ἐλπίδα τῆς ἐλευθερίας προθύμους ἔξιν συναγωνιστάς εἰν τὸν ρόλεμον, por. C. Wehrli, *Antigone et Démétrios*, s. 103-113; 126-129.

¹⁰³ A. Heuß, *Stadt und Herrscher*, s. 193-194; C. Wehrli, *Antigone et Démétrios*, s. 113-118.

¹⁰⁴ Diod. XIX 74,1: τὰς πόλεις ἐλευθεροῦν ἐνετείλατο, τοῦτο γὰρ πράξας ἤλπιζε πίστιν κατασκευάζειν παρὰ τοῖς Ἑλλησιν, ὅτι πρὸς ἀλήθειαν φροντίζει τῆς αὐτονομίας αὐτῶν.

¹⁰⁵ Traktat symmachii — H.H. Schmitt, StV III 446 = IG IV² 68; por. Plut., *Demetr.* 25,3.

¹⁰⁶ Diod. XIX 62,1: περὶ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας ἔγραψε καὶ αὐτὸς (Ptolemeusz) τὰ παραπλήσια βουλόμενος εἰδέναι τοὺς Ἑλληνας ὅτι φροντίζει τῆς αὐτονομίας αὐτῶν οὐχ ἥττον Ἀντιγόνου.

¹⁰⁷ H.H. Schmitt, StV III 433 = Suda, s.v. Δημήτριος: ἐπ' ἐλευθερωσεὶ τῆς πάσης Ἑλλάδος.

się z wojny o wolność Hellenów pozostawiając garnizony w „wyzwolonych” przez siebie miastach (Diod. XX 37,1-2). Takie postępowanie Ptolemeusza zachwiało niewątpliwie i jego popularnością, i wiarą Greków w szczerść głoszonego przezeń programu uwolnienia Greków. O wiele lepiej pod względem propagandowym rozgrywali sprawę Antygon i Demetrios, którzy w zdobytych przez siebie miastach nie pozostawiali garnizonów lub po krótkim pobycie wycofywali je; tak uczynili w Chalkis (Syll.³ 328) i Eretrii (Syll.³ 323), a także w Atenach (Plut., Demetr. 8-10; 24,12; 30).

Na początku III wieku rolę głównego orędownika wolności Hellenów przejął Ptolemeusz I, który posługując się tym hasłem (ale i siłą militarną) zdobył kontrolę nad Związkiem Wyspiarzy. Zmianę hegemonia powitano na Cykladach z zadowoleniem, bowiem reżim Demetriosia, zwłaszcza wiążące się z jego zbrojeniami obciążenia finansowe, spowodowały całkowity upadek popularności Antygonidy¹⁰⁸. W latach po upadku Poliorketesia stosowanie w rozgrywkach pomiędzy władcami hellenistycznymi hasła wolności Hellenów stało się jeszcze bardziej rozpowszechnione. Ponieważ wolność w języku hellenistycznej propagandy utożsamiona została z demokracją, przejście władzy nad *polis* przez nowego hegemonia prowadziło z reguły do przewrotu i zmiany ustroju politycznego (przy tym często obie strony konfliktu odwoływały się do zasad i idei demokratycznych)¹⁰⁹; wojny proklamowane pod hasłem walki o wolność Hellenów pociągały za sobą wybuch *staseis* na obszarze znajdującym się w strefie wpływów przeciwnika. Sloganem wolności Hellenów posługiwano się systematycznie, podobnie jak *stasis* i wszelką inną możliwą dywersją na niekorzyść przeciwnika.

Zagadnienia związane z ustrojem *poleis* będące dla wielkich potęg jedynie metodami mobilizowania Greków do walki po swojej stronie, wydają się nie pozostawać sprawą bez znaczenia dla samych Greków epoki hellenistycznej. W przypadku polityki wewnętrznej jest to oczywiste, ale trzeba dodać, że także w stosunkach międzypaństwowych element ideologiczny odgrywał dużą rolę dla *poleis* i ich obywateli. Już w epoce klasycznej oligarchowie tradycyjnie ciążyli ku Sparcie, demokraci ku Atenom, zaś obie *poleis* ze swej strony chętnie wspierały w konfliktach wewnętrznych polityków wyznających podobne do obowiązujących w Sparcie czy Atenach poglądy¹¹⁰. Podobnie w okresie hellenistycznym demokraci ateńscy popierali demokracje w innych *poleis*; świadczy o tym włączenie do uzasadnienia dekretu o przyznaniu obywatelstwa Eufronowi z Sykionu informacji o tym, że walczył on o demokrację w Sykionie¹¹¹. Z okresu pierwszego sojuszu z Poliorketesem pochodzą uchwały, w których Ateńczycy wielokrotnie wyrażali solidarność z innymi *poleis* pod opieką Demetriosia; w części tych dokumentów walka o wolność Greków utożsamiona jest z popieraniem demokracji w Atenach¹¹². Wy-

¹⁰⁸ Przejęcie przez Ptolemeusza kontroli nad Związkiem Neztotów — zob. E. W i l l, CAH VII 1, s. 108, który ostrożnie datuje przejście przez Lagidę kontroli nad Cykladami „między rokiem 291 a 287”.

¹⁰⁹ F. Q u a B, *Zur Verfassung der griechischen Städte im Hellenismus*, „Chiron” t. IX, 1979, s. 32-52.

¹¹⁰ Z wieloma zastrzeżeniami wobec prymatu elementów doktrynalnych (nie zawsze bowiem oligarchowie popierali oligarchów, a demokraci — demokratów) przyznaje to H.J. G e h r k e, *Stasis*, s. 251.

¹¹¹ IG II² 448, w. 9-18; 41-63.

¹¹² SEG XXX 69, ISE 7, ISE 9, ISE 23 = IG II² 774, IG II² 467, IG II² 558; M.J. O s b o r n e, *Naturalization in Athens* t. I, D 51.

daje się, że istotnym elementem polityki zarówno zewnętrznej, jak i wewnętrznej Aten były w tym okresie próby uzyskania przez czołowe osobistości ateńskie tego czasu poparcia z zewnątrz dla własnej grupy. Jedną stroną tego zjawiska stanowiło ubieganie się polityków ateńskich o zaufanie diadochów. Przykład Fokiona pokazał, że φιλοὶ καὶ ξένοι jednego z diadochów mogą dzięki swemu macedońskiemu przyjacielowi zdobyć władzę w swoim mieście (Diod. XVIII 55,2). W następnych latach wielu Ateńczyków wykorzystywało swoją pozycję na dworach hellenistycznych, aby oddziaływać na politykę swojej ojczyzny. W największym stopniu udało się to związanemu z Kassandrem Demetriosowi z Faleronu, ale i władcy korzystali na tej nierównoprawnej współpracy (stosunki *philia* i *ksenia* między władcą a zwykłym obywatelem *polis* nie mogły być równe¹¹³) wpływając na politykę Aten. Dla monarchy hellenistycznego również przyjaciele nie posiadający władzy czy nawet wygnani byli cenni; ci pierwsi stanowić mogli potencjalne *lobby* popierające politykę zbliżenia do któregoś z diadochów (jak Demochares i Filippides z Kefale związani z Lizymachem — IG II² 657; Plut., Demetr. 24). Politycy znajdujący się na wygnaniu, często osoby cieszące się szacunkiem współobywateli (takie były między innymi efekty *stasis*), byli w różny sposób wykorzystywani w służbie diadochów — dowodzili ich wojskami (jak Kallias ze Sfettos), byli wysyłani w misjach dyplomatycznych (Demochares z Leukonoe, Kallias ze Sfettos, później Glaukon i Chremonides), albo jako ludzie kultury przydawali blasku dworom swoich monarchów (Filippides z Kefale na dworze Lizymacha, Demetrios z Faleronu na dworach Kassandra i Ptolemeusza). Stosunki *philia* i *ksenia* między politykami ateńskimi i diadochami, chociaż nierówne, przynosiły jednak korzyści obu stronom; Ateńczycy wykorzystywali poparcie władców dla zdobycia władzy, czy też przeprowadzenia celów swej polityki na zgromadzeniu. Poza tym Ateńczycy w razie klęski w rywalizacji wewnątrz *polis* mogli zawsze liczyć na schronienie na dworze swego protektora.

Jak stwierdziłem już wyżej, jedną z decydujących przyczyn *staseis* w Atenach po wojnie lamijskiej było osłabienie pozycji *polis* na arenie międzypaństwowej. Obok niej główną rolę grała ingerencja obcej potęgi, która spotykała się zazwyczaj z przychylnym przyjęciem mniej lub bardziej licznych grup obywateli. Liczne wojny diadochów odbijały się nieuchronnie na życiu Aten, które nadal były jedną z najsilniejszych *poleis* greckich, a co więcej Attyka i Pireus były uważane za znakomite bazy o znaczeniu strategicznym. To powodowało, że każdy z diadochów prowadzący wojny na terenie Grecji właściwiej kierował swą uwagę na Ateny. Z reguły znajdował w nich grupę obywateli gotowych na współpracę z nim w zamian za oddanie władzy. Należy tutaj przypomnieć, że jedynie *stasis* między Chariasem i Lacharesem toczyła się w okresie pokoju w Grecji; pozostałe *staseis* albo towarzyszyły wojnom, albo po nich następowały.

Ateny wczesnego okresu hellenistycznego stanowią szczególnie przypadek na mapie *staseis* w hellenistycznej Grecji; w innych *poleis* często bowiem dochodziło do rozruchów i walk na tle ekonomicznym¹¹⁴, w Atenach zaś żadnemu z przewrotów nie można przypisać takich przyczyn. Inną istotną cechą wyróżniającą Ateny z miast greckich jest to, że *staseis* ateńskie jedynie dwukrotnie doprowadziły do tyranii (co więcej jeden z przypadków tyranii w Atenach — okres rządów

¹¹³ O stosunkach *philia* i *ksenia* pisał G. Hermann, *The Friends of Early Hellenistic Rulers: Servants or Officials?*, Talanta 1981, s. 103-149.

¹¹⁴ A. Fuks, *Patterns and Types*, s. 51-81.

Demetriosa z Faleronu — trudno jednoznacznie określić jako tyranie); w tym czasie dominującą opozycją w konfliktach wewnętrznych w miastach greckich staje się przeciwieństwo: zarystokratyzowana demokracja-tyrania¹¹⁵.

Okres między 322 a 287 rokiem był najbardziej niespokojnym w całych dziejach *polis* ateńskiej. W ciągu zaledwie trzydziestu sześciu lat w Atenach doszło do siedmiu udanych prób przewrotu politycznego (w latach 322, 318, 317, 307, 301, 295/294, 287) oraz trzech *staseis*, w których celem walczących stron było przywództwo w *polis* (w latach 304/303 oraz 298/297 i 296/295 — w roku 298/297 doszło nawet do otwartej wojny domowej). Obok tego należy przypomnieć, że w roku 312/311 miała miejsce nieudana próba obalenia Demetriosa z Faleronu, a także, że można domniemywać, iż również w roku 292/291 Ateny stały się ofiarą przewrotu. Nagłą zmianę tego stanu rzeczy przyniosło zwycięskie powstanie 287 roku, po którym na wiele lat w Atenach zapanował spokój. Następną *metabole politeias* przyniosła dopiero klęska Aten w wojnie chremonidejskiej, po której swe warunki narzucił miastu prawem zwycięzcy Antygon Gonatas¹¹⁶.

Ponieważ nie sposób nagłego uspokojenia w Atenach po 287 roku przypisywać tylko wzmocnieniu pozycji *polis* oraz stabilizacji sytuacji międzypaństwowej (na terenie Grecji właściwej nadal toczyły się wojny diadochów i epigonów, chociaż już nie tak często), można chyba zaryzykować twierdzenie, że niespokojne trzydzieści sześć lat (322-287) nauczyło Ateńczyków nieulegania ambicjom dążących do władzy polityków.

¹¹⁵ F. Q u a B, op. cit., s. 40 dowodzi, że w okresie hellenistycznym demokracją nazywano ustrój, który wcześniej byłby określany jako oligarchia, potwierdza się to w przypadku Aten (stąd częste zmiany ustroju z demokratycznego na demokratyczny), ale inaczej niż gdzie indziej w Atenach tyrania nie stanowiła głównego zagrożenia dla ustroju. Dla przeciwieństwa demokracja — tyrania w świecie hellenistycznym zob. F. Q u a B, op. cit., s. 42 i H.-J. G e h r k e, *Stasis*, s. 308.

¹¹⁶ Ch. H a b i c h t, *Studien*, s. 13-42.